HANDBOEK

DER BIJZONDERE

PATHOLOGIE EN THERAPIE

VAN DEN

MENSCH.

DOOR

Dr. LUDWIG CHOULANT,

HOFRAAD, PROFESSOR IN DE GENEESKUNDE, ENZ. TE *DRESDEN*.

Uit het Hoogduitsch,

NAAR DE DERDE, VERMEERDERDE EN VERBETERDE UITGAVE.

(Eerste Aflevering: _Koortsen._)

AMSTERDAM,
S. DE GREBBER.

1843.

WELLCOME
HISTORICAL
MEDICAL
LIBRARY

VOORREDE

VAN DEN

SCHRIJVER,

VOOR DE TWEEDE UITGAVE.

Deze tweede uitgave van mijn leerboek volgt op de eerste in betrekkelijk zoo korten tijd, en de teregtwijzingen daarin zijn zoo gering geweest, dat ik bij deze nieuwe bewerking bijna geheel bepaald was bij den raad van kundige vrienden en datgene, wat mijne betrekking als leeraar in de kliniek mij aan het ziekbed en bij mijne voorlezingen verschafte. Daar nogtans rijp doordachte en beproefde meeningen niet zoo snel veranderen kunnen, en derhalve veel, ook thans nog, bij mij zich scheen te bevestigen, wat ik vóór driejaren na zorgvuldige keuze en naar mijne beste vermogens trachtte te geven, is het hoofdplan van het werk hetzelfde gebleven. Ten deele werd ik hiertoe allezins te meer geneigd door de zoo verrassend gunstige en voor mij zoo eervolle opname van de eerste uitgave, daar het oordeel van het geneeskundige publiek, tegenover mijne eigene meening, eene dankbare opmerking scheen te vorderen. Desniettegenstaande zal de opmerkzame lezer niet slechts vele bijzondere onderrigtingen en bijvoegselen vinden, hetgeen bij verre weg de meeste paragraphen heeft plaats

gehad, maar hij zal tevens opmerken, dat sommige ziektevormen geheel van plaats veranderd zijn, welke naar het oordeel van bevoegde regters in de vorige uitgave minder juist gerangschikt waren.

Vervolgens moest ik, bij goede en welgemeende bekentenis der onvolkomenheden van mijne eerste proeve, en bij ernstig streven naar hare verbetering en volmaking, vooral toch daarop bedacht zijn, dat het karakter van het geheel niet verloren ging, en dat niets werd opgenomen, wat met mijne persoonlijke overtuiging niet strookte; waar deze overtuiging zelve slechts onvolkomen was, heb ik zulks in mijne uitdrukkingen getracht te kennen te geven. Want geheel anders is het werk van den compilator, die zonder innige overtuiging slechts naar volledigheid heeft te streven en voor het geleverde niet verantwoordelijk is, als de taak van den schrijver eens leerboeks, die zijne eigene meening bepaaldelijk moet uitdrukken, en van wien men zelfstandigheid en zich gelijkblijvend uitwerken van het eenmaal opgenomene plan vordert. Zoodanig een boek kan noch mag het individuele karakter verloochenen. Verlangt men toch van den geschiedschrijver, dat hij geen karakterloos verhaler zij, en rekent men het hem niet als eenen misslag aan, dat zijne voorstelling eene karakteristieke kleur draagt, zoodra slechts het geheel bewijzen levert van zorgvuldige navorsching, waarheidsliefde en van zich gelijkblijvende, zelfstandige, onbevooroordeelde meening; hetzelfde geloof ik dat ook voor mijn werk moge gelden, en voor hetzelve mede eene gelijke beoordeeling te mogen verlangen, daar het als een zelfstandig, gelijkmatig bewerkt geheel, en over het geheel niet als eene compilatie kan aangemerkt worden.

Vraagt men, hoe dezelfde wetenschap, die door uitstekende en aan het ziekbed rijk begaafde artsen reeds menigmaal in eene rij van boekdeelen werd behandeld,

hier in eene betrekkelijk zoo kleine ruimte konde beperkt worden, en of dit niet ten koste der volledigheid en duidelijkheid geschied zij, moge dit ten antwoord strekken, dat het leerboek volgens zijne bestemming veel aan het mondeling onderwijs moet overlaten, hetgeen een werk tot zelfonderrigt en naslaan bestemd niet mag voorbijgaan, en dat het derhalve van vele zaken slechts de aanwijzing heeft te geven, die het andere uitvoeriglijk behoort te ontwikkelen.

Intusschen ligt hierin niet alles; ook kan deze beperking niet overal gelijkmatig plaats hebben, daar het leerboek anders slechts een mager uittreksel uit gene grootere werken zou zijn, en niets zelfstandigs bezitten. Het belangrijkste in het leerboek der bijzondere ziektekunde is de scherpe, levendige, aan de natuur getrouwe voorstelling der ziektebeelden, en in deze is niets te bekorten, niets weg te laten. Zij moeten in hun geheel gegeven worden, opdat zij den leerling blijvend worden ingeprent, en aan het ziekbed gemakkelijk en zeker kunnen herkend worden; gebrek ten dezen opzigte zou bij het leerboek niet door beknoptheid kunnen worden verontschuldigd. Zij moeten echter even zoo min zoodanig met verschijnselen (symptomata) *worden overladen, als men menigvuldig in grootere werken aantreft; het beeld der ziekte wordt alsdan onkenbaar, duister, omneveld, kan althans door het geheugen niet bewaard worden, is derhalve practisch onbruikbaar; het is niet meer de* species morbi, *welke voorgesteld is geworden, geene verstaanbare schets, afgeleid uit de bijzondere, individuele ziektegevallen, het zijn als het ware deze zelven in onnatuurlijken zamenhang. Even zoo min kan in de bijzondere genezingsleer* (therapia) *de volkomene opgave van het geneesplan en der aanwijzingen worden gemist, daar deze de eenige grondslagen van alle rationele geneeskundige behandeling uitmaken; ook hier kan niets verkort*

worden; zelfs mogen bijzondere voorzorgen, tot de therapie van bijzondere ziekten behoorende, niet voorbij gegaan worden.

Wel kunnen vele andere dingen, zonder nadeel voor de volledigheid, ja tot wezenlijk voordeel der geneeskundige wetenschap, korter, gemakkelijker te overzien, tot onderrigt geschikter gemaakt worden, en dit doel moet in het leerboek, het compendium *vooral in het oog gehouden worden. De bijzondere ziektekunde zal het vermijden, de* species morbi *in menigvuldige onderdeelen te splitsen en ieder van hen afzonderlijk te behandelen. Dit is ook ontbeerlijk, wanneer men de symptomatologie en aetiologie van den hoofdvorm naauwkeurig en volstandig opgeeft; want vele van die ondergeschikte soorten berusten inderdaad slechts daarop, dat de ziekte uit verschillende oorzaken ontstaan en vandaar in verschillende gevallen eenigzins afwijkende in verschijnselen en van eenen verschillenden uitgang zijn kan. Sommige nieuwere ziektekundigen schijnen er zich bijzonder op toe te leggen, het getal der soorten en afwijkingen te vermenigvuldigen, terwijl men den tegenovergestelden weg behoorde in te slaan, en het reeds zoo groote getal der bestaande tot zoo weinig gezigtspunten moest terugbrengen als slechts mogelijk is. Voorts hangt hierin veel van complicatien, individuele, epidemische, endemische omstandigheden af, en ook ten dezen opzigte laat zich veel met weinig woorden zeggen.*

De naaste oorzaak der ziekten moet in het leerboek evenmin over het hoofd gezien worden, als in het meer uitvoerige handboek; nogtans bestaat hier in beiden een belangrijk onderscheid. De compilatie met haar onzijdig karakter moet zooveel mogelijk de gangbare en niet al te onwetenschappelijke of verouderde meeningen opgeven, opdat hier, waar alles op gevoelen aankomt, aan den lezer eene rijke keuze worde gelaten, en de bevesti-

ging of beproeving van eigene meening mogelijk worde gemaakt. Aldus is het niet met het leerboek gesteld, zijn karakter is niet onzijdig, maar individueel bepaald; het kan zich dus niet met eene verzameling van gevoelens van anderen inlaten, maar moet deszelfs eigene voordragen; allezins eene korte maar moeijelijke taak, welke intusschen eenigzins door de systematische rangschikking wordt verligt, waarin dikwijls reeds de plaatsing eens ziektevorms de meening van den vervaardiger over zijne naaste oorzaak aanduidt. Wanneer de schrijver hier veeltijds meer terughoudend was, dan sommigen, en vooral jongen artsen gepast zou schijnen, zal hij in tegendeel daaromtrent niet worden berispt door hen, die langeren tijd aan het ziekbed hebben verkeerd, en hier de ijdelheid van vele woorden der geneeskundige taal hebben leeren kennen, en de overtuiging hebben opgedaan, dat de leer van de inwendige werkingen bij ziekten nog steeds de zwakste zijde der geneeskundige wetenschap is en wel immer zijn zal. Want achter de menigte van uitwendige verschijningen verbergt het organische leven eene voor den menschelijken geest ondoorgrondelijke diepte.

De bijzondere genezingsleer (therapie) *verkrijgt daardoor eene geoorloofde en tevens wenschelijke bekorting; daar zij naar volkomen bepaalde en duidelijk voorgedragene aanwijzingen aan de grondmethoden der algemeene therapie herinnert, en zich derhalve bij de opgave der bijzondere middelen tot een geringer getal kan beperken, namelijk tot diegenen, welke bij den bedoelden ziektevorm vooral werkzaam en het meest gebruikelijk zijn, of om zekere redenen moeten vermeden worden. Daarentegen zal de volgreeks der bestaande aanwijzingen met al hunne tegenaanwijzingen en alle practische voorzorgen bij alle bijzondere tijdperken der ziekte en naar hare verschillende wijzigingen des te noodzakelij-*

ker moeten worden opgegeven. Deze belangrijke eisch wordt daardoor ligtelijker te vervullen, daar de eerste grondstellingen der therapie, in het leerboek gevolgd, in de inleiding eenmaal voor altijd bepaald vastgesteld en als algemeene aanwijzingen voorgedragen zijn, en bij iedere ziektefamilie de daartoe behoorende therapeutische grondregelen op gelijke wijze en met de bovengenoemde eerste grondstellingen overeenkomende worden opgegeven, zoodat zij den afzonderlijken ziektevormen in het bijzonder voor hetgeen daaruit voortkomt ten grondslag strekken.

Door zulk eene rangschikking van het bijzondere en bijzonderste onder algemeene grondregelen en door het afdalen van het eerste tot het laatste in trapsgewijze orde (hetgeen in de pathologie niet minder dan in de therapie moet beproefd worden) wordt, wanneer het gelukt, niet slechts eene doelmatige bekorting in de voordragt bereikt, maar tevens voor de zekerheid in het aanleeren, voor het gewennen aan stelselmatig denken, en zelfs voor de ondersteuning van het geheugen veel gewonnen. Daarbij behoeft men wel niet te herinneren, dat hetgeen in het algemeen gezegd is ook immer zonder nadere opheldering van toepassing is op alles, wat daaraan ondergeschikt is, en derhalve daarbij niet herhaald, doch ten hoogste aangeduid en herinnerd behoeft te worden.

Aldus is het bij voldoende kennis der rijke stof wel mogelijk, ook in eenen beperkten omvang iets volledigs en bruikbaars in dit veld te leveren, en hoe weinig de schrijver van dit leerboek hopen durft, het doel, dat hem bij de aanvaarding zijner taak voor den geest zweefde, bereikt te hebben, moet hij nogtans wenschen, dat men niet ongezien en zonder onderzoek, alleenlijk op den omvang van het boekdeel af, over hetzelve een nadeelig oordeel vellen zal. Want buitendien zal het

zoo veel bevatten dat welligt billijke afkeuring verdient, dat het onbillijke vooroordeel des te drukkender daarvoor zou worden.

Onbepaald en althans niet zeker is zelfs het begrip van datgene, wat toch wel eigenlijk in de bijzondere ziektekunde moet worden opgenomen, om eensdeels haren omvang niet te naauw te beperken, en ten andere niet tot een omgevend gebied uit te strekken, of haar te verre van hare bestemming te laten afwijken. De species morbi, *de ziektevorm, is noodzakelijk haar wezenlijk deel, maar deze zelve zweeft tusschen verschijnsel en zamengestelden ziektetoestand, hare beschouwing derhalve midden tusschen de symptomatologie en algemeene ziektekunde in, en de grenzen zijn aan beide zijden niet scherp bepaald. Gelijk men langzamerhand tot het inzigt is gekomen, dat zekere ziekteverschijnselen zich met andere tot bepaalde, immer wederkeerende groepen verbinden, en gelijk op deze wijze het begrip van ziektevorm ontstaan is, zoo is bij den voortgang der wetenschap het inzigt in de algemeene verhoudingen der ziekte rijker en zekerder geworden, en veel, wat vroeger als bijzondere ziektevorm gold, is bij rijpere waarneming en opmerking onder algemeenere gezigtspunten opgenomen en der algemeene ziektekunde toegewezen geworden. In dit onbepaalde, van hetgeen men op onderscheidene tijden ziektevorm noemde, en dus in dit onzekere der bijzondere pathologie zelve, is derhalve de weg der wetenschap en haar immer werkzaam leven merkbaar. Dit kenmerk van onbestemdheid en onbegrensdheid is niets toevalligs, het ligt in het wezen dezer wetenschap zelve en is daarvan onafscheidelijk. Derhalve is de beslissing, of een verschijnsel onder zekere omstandigheden ook als zelfstandige ziekte kan optreden, en van daar deels tot de symptomatologie en semiotiek, deels tot de bijzondere pathologie te rekenen zij, niet altijd zoo gemakkelijk en*

bijna alleen aan de hand der geschiedenis mogelijk, en even zoo moeijelijk is te beoordeelen, hoeveel uit de beschouwing der algemeene ziektegesteldheden in de bijzondere pathologie zelve opgenomen of bij haar verondersteld moet worden. Ten dezen aanzien wordt hier eenigzins een uitweg geopend door eene schikking, waardoor de afzonderlijke ziektevormen in familien, klassen, deze weder in grootere rijen worden vereenigd, en door aan het hoofd van genen zoowel als van deze algemeene beschouwingen te plaatsen; hier is het, waar het gebied der algemeene en bijzondere ziektekunde zich scheidt en aan elkander grenst, want iedere grens is toch zoowel eene afscheiding, als een verbindende overgang. Ook in dit opzigt derhalve verdient de individuele overtuiging dikwijls de voorkeur, en wapent zich met de bedachtzaamheid, die het menschelijke, weifelende oordeel overal te stade komen moet, waar de weg niet gebaand is, of waar verschillende wegen ingeslagen kunnen worden. Zij voeren welligt toch tot een gemeenschappelijk doel.

Moge dit werk, de vrucht van een twaalfjarig leerambt aan het ziekbed, niet slechts de leerlingen, voor welke het opzettelijk geschreven is, nuttig zijn, maar ook in eenen ruimeren kring het zijne bijdragen ten beste der lijdende menschheid en tot aanwinst voor de geneeskundige wetenschap.

L. Ch.

Dresden, 1834.

VOORREDE

VAN DEN

SCHRIJVER,

VOOR DE DERDE UITGAVE.

In deze uitgave, die reeds het vorige jaar gevorderd werd, doch om de zorgvuldige nieuwe bewerking niet eer dan thans kon ten einde gebragt worden, zijn grootere en kleinere veranderingen en bijvoegselen in een aanmerkelijk getal gemaakt geworden. — Ook voor deze derde uitgave verzoek ik de welwillende beoordeeling, welke den beide voorgaanden is ten deel gevallen.

L. CH.

Dresden, 1838.

INHOUD.

EERSTE AFDEELING:

Ziekten der levensverrigtingen.

INLEIDING.

§. I. De kennis en uitoefening der practische geneeskunde nam haren oorsprong uit de waarneming der afzonderlijk voorkomende ziektegevallen en uit de proeven ter hunner genezing, in meerdere of mindere mate aan de natuur ontleend; zij was derhalve aanvankelijk geheel individueel. Toen er vervolgens zich meer ziektegevallen ter waarneming en genezing opdeden, voornamelijk bij het ontstaan van epidemieën en landziekten, moesten zij, die zich met de geneeskunde bezig hielden, als van zelfs tot de opmerking geleid worden, dat velen dezer gevallen overeenkomst met elkander hadden, dat deels de gelijke ziekteoorzaken gelijke ziektegevallen voortbragten, deels zekere ziekteverschijnselen dikwijls benevens elkander voortkwamen of gewoonlijk in dezelfde orde op elkander volgden. Hieruit ontstond reeds zeer vroeg in de geneeskundige scholen de leer der ziektevormen (*species morborum*) in eene pathologische en therapeutische beteekenis, en aldus vormde zich de speciale of bijzondere pathologie en therapie. Terwijl men nu de ziektevormen zelven wederom met elkander vergeleek en op hunne overeenkomst en verschillen opmerkzaam werd, toen men tevens de wetten van de ziektewording en genezing, van het verloop en den uitgang der ziekten, de algemeene regelen voor de geneeskundige behandeling enz. uit die vergelijking trachtte op te maken en vast te stellen, gaf dit het bestaan aan de generale of algemeene pathologie en therapie, die zich derhalve eerst laat kon ontwikkelen.

§. II. Deze synthetische voortgang, welke de wetenschap in hare ontwikkeling volgde, wordt bij het aanlee-

ren der practische geneeskunde door eene analytische orde vervangen, weshalve de drie vermelde ontwikkelingstrappen door hen, die zich thans tot geneeskundigen willen vormen, in eene omgekeerde orde worden doorloopen. In de eerste plaats treedt nu met regt de algemeene pathologie en de algemeene therapie, als grondslag van de kennis en uitoefening der practische geneeskunde; hierop volgt de bijzondere of speciale pathologie en therapie; en eerst na het aanleeren dezer wetenschappen gaat de toekomstige geneeskundige over tot de toepassing van het geleerde op ieder afzonderlijk geval, van de geneeskundige wetenschap tot de veel moeijelijkere kunst des geneesheers, van het bijzondere of speciale tot het individu, terwijl hij zich tot de cliniek begeeft.

§. III. Het onderwerp, dat ons hier bezig houdt, maakt derhalve het midden uit tusschen de algemeene ziektekunde en genezingsleer en de cliniek of uitoefening der geneeskunde; het veronderstelt gene en leidt tot deze in. Maar even min als de geneeskundige behandeling aan het ziekbed alleen en in alle gevallen uit de bijzondere pathologie en therapie kan afgeleid worden, even zoo min kan men deze laatsten geheel uit de kennis der algemeene pathologie en therapie afleiden. Het ontstaan en het verloop der ziektesoort (*species morbi*) kan uit de algemeene pathologie noch verklaard noch herkend worden, maar moet men uit de natuur zelve putten en opvatten; en de aanwending van vele specifieke en empirische geneeswijzen, die wij niet kunnen missen, heeft geenen genoegzamen grond in de algemeene therapie. Derhalve behooren wij bij de leer van de herkenning en behandeling der ziekten noch te streng aan het *dogmatismus* van de algemeene grondstellingen der pathologie en therapie te hechten en daardoor verzuimen, de natuur waar te nemen en te gehoorzamen, noch mogen wij ons door eene valsche empirie aan de vorderingen der wetenschap laten onttrekken; de straf volgt op het een zoowel als op het andere.

§. IV. Onder ziektevormen (*species morborum*) verstaat men zekere, in de natuur dikwijls en herhaaldelijk voorkomende groepen van ziekteverwekkende oorzaken en ziekelijke verschijnselen in het menschelijk organismus, die zich door bepaalde veranderingen in den tijd (verloop en uitgang) kenteekenen. Diensvolgens kunnen de ziektevormen niet naar willekeur en vooraf opgevatte meening worden bedacht, maar slechts de ondervinding aan het ziek-

bed, met terugzien op het verband tusschen oorzaak en verschijnsel, kan ons langzamerhand tot eene met de natuur overeenkomstige herkenning der ziektevormen leiden.

Daarom kan er, reeds om gemelde omstandigheid, geene algemeene en voor alle tijden geldende opgave der ziektevormen worden ontworpen; moeijelijk en volstrekt niet wetenschappelijk is de vraag te beantwoorden: aan hoe vele ziekten, naar het getal, de mensch onderworpen zij, en of de koortsen een of twee derde gedeelten daarvan uitmaken. Want daargelaten, dat het begrip eens ziektevorms, volgens bijzondere meening, dan eens uitgebreider, dan eens bepaalder kan opgenomen worden, zoodat daarnaar het getal van ziekten dan eens grooter, dan eens geringer zoude uitvallen, is mede het verband der bijzondere ziekten onderling, hunne overgang in elkander, en de tallooze verwikkelingen en tusschensoorten derzelve zoo groot en zoo moeijelijk voor ons te bepalen, is het ontstaan van nieuwe, alsmede het verdwijnen van vroeger bekende ziekten zoo zeker, dat wij zoodanig eene optelling en bepaling wel moeten nalaten. Daarbij komt, dat men zoowel sommige verschijnselen ten onregte als ziektevormen heeft opgegeven (b. v. duizeligheid, zwarte staar, pijn enz.), als van den anderen kant geheele reeksen van verschijnselen, die met hunne oorzaken stellig ziektevormen uitmaken, heeft verzuimd als zoodanig te beschouwen, b. v. chronische maag- en onderbuikskwalen, afwijkingen in de organisatie en hare teekenen bij levenden, zelfs sommige zenuw- en zielsziekten.

Eene mede niet geringe moeijelijkheid bij de rangschikking en opgave der ziektevormen bestaat daarin, dat zij eenen zeer verschillenden graad van duur ten opzigte van hun verloop vertoonen, en dat de schaal van deze duurzaamheid nog op verre na niet genoegzaam bekend, en derhalve nog allerminst volkomen bepaald is. Vele ziektevormen doen zich zeer bepaald, zich gelijkblijvend en immer gemakkelijk en zeker te herkennen voor; andere daarentegen zijn zeer twijfelachtig, veranderlijk, menigvuldig en juist daarom ter herkenning zeer moeijelijk. De meest bepaalde ziektevormen treft men aan in de landziekten, in de epidemische en besmettelijke ziekten, en onder de heete ziekten meer dan onder de langdurige.

Eindelijk moet het ontstaan der ziekten bij verschillende individuën van zeer uiteenloopende geaardheid, bij onderscheidene volkeren, wier levenswijze en afkomst zeer van

elkander afwijken, op verschillende tijden en onder verschillende hemelstreken en klimaten noodwendig eene zeer groote wijziging in hun voorkomen en uitwendig vertoon veroorzaken, zoodat er niets meer verkeerds kan gedacht worden, dan de ziekten binnen zulke systematische afdeelingen te willen dwingen, als de beoefenaars der Natuurlijke Historie met den rijkdom der natuurlijke ligchamen hebben beproefd.

§. V. Hoe vele moeijelijkheden dus het opsommen der ziektevormen ook moge bezitten, en hoe veel wisselvalligs en met den tijd veranderlijks hunne pathologisch- therapeutische beschouwing ook met zich mede brenge, is hetzelve evenwel gewigtig en voor den tegenwoordigen stand der wetenschap en kunst van den geneesheer noodzakelijk. Zij verschaft aan de wetenschap het voordeel, zekere vaste punten te hebben, waarom zich de veelvuldige verschijnselen rangschikken en aldus voor den menschelijken geest, die, tegenover de natuur zijne beperktheid gevoelende, overal orde zoekt, overzienbaar worden; zij verschaft bij het ziekbed zelf aan de gedachte eenige rustpunten ter herinnering, dat zekere groepen van oorzaken en verschijnselen gewoonlijk liefst nevens elkander voorkomen; zekere standpunten, van waaruit de slotsom van het ziekenonderzoek beschouwd en de mogelijke geneeswijzen beoordeeld en gekozen kunnen worden. Te hopen echter is het, dat de wezenlijke vooruitgang der practische geneeskunde het getal der thans nog voor te stellen ziektevormen immer meer en meer verminderen en tot een klein aantal vast bepaalde ziektebeelden (welligt alleenlijk uit de rij der besmettelijke, land- en epidemische ziekten) terug brengen moge. Daarheen moet de wetenschappelijke beoefening der practische geneeskunde hare rigting nemen, hoewel thans juist een geheel verschillend streven in dit veld wordt opgemerkt.

§. VI. Bij de rangschikking (*classificatio*) der ziekten moet de therapie niet minder dan de pathologie in aanmerking worden genomen, want eerst dan zal zoodanig eene indeeling van practisch nut aan het ziekbed zijn. Reeds daarom moet men voor alles daar op letten, dat de bijzondere groepen en rijen van ziekten zich door natuurlijke overgangen met elkander verbinden, en dat verwante, zelfs in de behandeling met elkander overeenkomende vormen niet te veel gescheiden worden.

Zeer van elkander afgescheidene en scherp tegen elkan-

der begrensde geslachten en soorten der ziekten bestaan er niet, maar slechts rijen en groepen derzelve; de systematische indeeling van de beoefenaars der Natuurlijke Historie (die hun thans zelve niet meer voldoende toeschijnt en in welker plaats zij zich tot eene meer met de natuur overeenkomende rangschikking wenden) is bij de ziektekunde niet te gebruiken, ja is zelfs van het begin af daarvoor zeer verderfelijk geweest. Zij doet ons het eeuwig afwisselende en wordende als iets voortdurends en bepaalds, datgene, wat in oneindige menigvuldigheid in mindere graden zich verdeelt, als nevens elkander geplaatst aanmerken, en misleidt den ongeoefende door den schijn van gemakkelijke herkenbaarheid, terwijl de juistheid in de onderscheiding de ware proefsteen van het practisch meesterschap uitmaakt. Men roemt zoodanig eene rangschikking als orde, en zij is de oorsprong der grootste verwarring; zij scheidt hetgeen verwant is, en voegt het vreemdsoortigste bijeen; men vijzelt ze als het licht der herkenning op, en de schaduw harer wanden verbergt ons de natuur der dingen; men zoekt in haar de grondige opleiding tot eene uitoefening der kunst, volgens regelen van het verstand, en dit zamenstel van namen leidt tot den meest geesteloozen slender. Doch dit alles is niet van toepassing op eene ware natuurlijke geschiedenis der ziekten (het hoogste doel der ziektekunde), maar slechts op de dikwijls daarmede verwisselde indeeling bij rangschikking volgens de Natuurlijke Historie, en op de veelmaals zeer willekeurige vergelijking van sommige ziekten met eenige diersoorten.

De ziektekundige rangschikking trachte zekere bepaalde middelpunten te verkrijgen, om welke zich het naast de meer standvastige vormen en het daaraan verwante schikken, en daar om heen de meer afwisselende vormen en het vreemde, opdat aldus in immer wijder wordende cirkels, die, naar de mate van verwantschap, tot andere cirkels, om andere middelpunten getrokken, naderen, een met de natuur overeenkomstig overzigt worde daargesteld der gezamenlijke ziekten, en wel als een plan, hetgeen ook voor den beperkten gezigtskring van den mensch te overzien en op te nemen is.

Zoodanig eene rangschikking nogtans kan op het tegenwoordig standpunt der wetenschap nog niet gegeven worden; in het allerminste maakt diegene, welke in dit werk

gekozen is, aanspraak, aan een zoo hoog geplaatst vereischte te voldoen.

§. VII. Eer wij tot deze overgaan, zullen wij eerst eenige vroeger in het werk gestelde pogingen ter rangschikking der ziekten beschouwen. De volgende nosologische stelsels nu behooren tot de belangrijkste en meest bekende.

Felix plater, †. 1614 (*Praxeos medicae* Tom. I—III. *ed.* 3. *Amst.*, 1656. 4°.), verdeelde de ziekten in: 1.) *functionum laesiones*, 2.) *dolores*, 3.) *vitia*; terwijl onder de eerste klasse de ziekten van den geest, der zintuigen en der beweging, onder de tweede de meer algemeene gewaarwordingen alsmede de koorts, onder de derde de gebreken der vorming en afscheiding begrepen zijn.

Franc. boissier de sauvages, †. 1767 (*Nosologia methodica. Amstel.*, 1768. 2. 4°.; *curav.* c. f. daniel, *Lips.*, 1790—97. 5. 8°.), heeft de volgende klassen: 1.) *vitia*, 2.) *febres*, 3.) *phlegmasiae*, 4.) *spasmi*, 5.) *anhelationes*, 6.) *debilitates*, 7.) *dolores*, 8.) *vesaniae*, 9.) *fluxus*, 10.) *cachexiae*.

Car. linnée, †. 1778 (*Genera morborum. Ups.*, 1763. 8°.), verdeelt de gezamenlijke ziekten in *morbi febriles* en *temperati*, en stelt elf klassen, waaraan er drie tot de koortsen behooren: 1.) *morbi febriles exanthematici*, 2.) *m. f. critici*, 3.) *m. f. phlogistici*, 4.) *morbi temperati dolorosi*, 5.) *m. t. mentales*, 6.) *m. t. quietales*, 7.) *m. t. motorii*, 8.) *m. t. suppressorii*, 9.) *m. t. evacuatorii*, 10.) *m. t. deformes*, 11.) *vitia*.

Rud. aug. vogel, †. 1774 (*Definitiones generum morborum. Gott.*, 1764. 4°.), heeft insgelijks elf klassen: 1.) *febres*, 2.) *profluvia*, 3.) *epischeses*, 4.) *dolores*, 5.) *spasmi*, 6.) *adynamiae*, 7.) *hyperaesthesès*, 8.) *cachexiae*, 9.) *paranoiae*, 10.) *vitia*, 11.) *deformitates*.

Jo. bapt. mich. sagar, †. 1782 (*Systema morborum symptomaticum. Vindob.*, 1771. 8°.; *ibid.* 1776. 8°.; *ibid.* 1783. 8°.), geeft in de eerste uitgave de volgende verdeeling op: 1.) *vitia*, 2.) *exanthemata*, 3.) *cachexiae*, 4.) *dolores*, 5) *fluxus*, 6.) *suppressiones*, 7.) *anhelationes*, 8.) *spasmi*, 9.) *debilitates*, 10.) *phlegmasiae*, 11.) *febres*, 12.) *ve-*

saniae. In de tweede uitgave werden de *plagae* van de *vitia* gescheiden en daardoor dertien klassen gesteld; dezelfde verdeeling werd in de derde uitgave behouden, zoodat de *plagae* de tweede klasse uitmaakten en midden tusschen de *vitia* en *cachexiae* kwamen te staan, de *exanthemata* tot de tiende klasse werden gevormd en de *anhelationes* met de klasse *spasmi* van plaats verwisselden, en de *spasmi* aldus de zevende, de *anhelationes* de achtste klasse uitmaakten.

JOHN BROWN, †. 1788 (*Elementa medicinae. Edinb.* 1780. 8°., 1787. 8°.), deelt de ziekten in twee hoofdafdeelingen: 1.) *morbi universales*, 2.) *morbi topici*; de eersten wederom in *m. sthenici* en *asthenici*; de plaatselijke in zoodanige, die tot het aangedane deel alleen bepaald zijn, en diegenen, welke in algemeene ziekten overgaan.

FRID. LUD. BANG, †. 1820 (*Praxis medica. Haf.*, 1789. 8°., 1819. 8°.), neemt vijf klassen aan: 1.) *pyrexiae*, 2.) *dolores non febriles*, 3.) *neuroses*, 4.) *morbi excretionum*, 5.) *cachexiae*, waarvan de eerste koortsen en ontstekingen bevat, de tweede in algemeen verspreide en plaatselijke wordt gedeeld, de derde in *adynamia*, *spasmus* en *paranoia* wordt gesplitst, de vierde de bloedvloeijingen, de ziekten van het darmkanaal en van het serum, de vijfde eindelijk de waterzucht, de teringsoorten en de afwijkingen in kleur opneemt.

GUIL. CULLEN, †. 1790. (*Synopsis nosologiae methodicae. Edinb.*, 1772. 4.; *Amst.* 1775. 4o.), heeft slechts vier klassen: 1.) *pyrexiae*, 2.) *neuroses*, 3.) *cachexiae*, 4.) *morbi locales*, waarom de *ordines* alhier belangrijker zijn. De eerste bevat er vijf: *febres*, *phlegmasiae*, *exanthemata*, *haemorrhagiae*, *profluvia*; de tweede vier: *comata*, *adynamiae*, *spasmi*, *vesaniae*; de derde drie. *marcores*, *intumescentiae*, *impetigines*; de vierde zeven: *dysaesthesiae*, *dyscinesiae*, *apocenoses*, *epischeses*, *tumores*, *ectopiae*, *dialyses*.

CHR. F. DANIEL, †. 1798 (*Systema aegritudinum. Lips.*, 1781—82 2. 8°.), neemt elf klassen aan: 1.) *nevrosis*, 2.) *sepsis*, 3.) *saburra*, 4.) *plethora*, 5.) *pyogenia*, 6.) *catarrheuma*, 7.) *cachexia*, 8.) *conjunctio*, 9.) *dystrophia*, 10.) *ectopia*, 11.) *morbi anonymi*.

GUIL. GODOFR. PLOUCQUET, †. 1814, (*Delineatio systematis nosologici naturae accommodati*, *Tub.*, 1791—93. 4.

8°.), geeft een zeer uitvoerig systeem der nosologie met genoegzaam meestal nieuw gevormde namen in de volgende zeven klassen: 1.) *n e v r o n u s i*, *morbi nervorum*, 2.) *p e r i t r o p e n u s i*, *m. circulationis humorum*, 3.) *a n a p n o e o n u s i*, *m. respirationis*, 4.) *t r o p h o n u s i*, *m. nutritionis*, 5.) *e c c r i s i o n u s i*, *m. excretionis*, 6.) *g e n o n u s i*, *m. sexus*, 7.) *a l l o c o s e s*, *mutationes qualitatum sensibilium.*

Jo. PETR. FRANK, †. 1821 (*De curandis hominum morbis epitome. Manh.*, 1792. *fg.* 8°.), heeft zeven klassen: 1.) *f e b r e s*, 2.) *i n f l a m m a t i o n e s*, 3.) *e x a n t h e m a t a*, 4.) *i m p e t i g i n e s*, 5.) *p r o f l u v i a*, 6.) *r e t e n t i o n e s*, 7.) *n e u r o s e s.*

PH. PINEL, †. 1826 (*Nosographie philosophique. Paris*, 1798. 2. 8°. *ed.* 6. *ib.* 1818. 3. 8°.), heeft zes klassen: 1.) *f e b r e s*, 2.) *p h l e g m a s i a e*, 3.) *h a e m o r r h a g i a e*, 4.) *n e u r o s e s*, 5.) *m o r b i s y s t e m a t i s l y m p h a t i c i*, 6.) *m o r b i i n c e r t i.* In deze laatste klasse komen voor de geelzucht der pasgeborenen, de pisloop, de ingewandswormen, insecten- en slangenbeet; later werd zij met de vijfde klasse vereenigd, als *laesiones organicae.*

Jo. BAPT. THEOD. BAUMES (*Traité élémentaire de nosologie. Paris*, 1801, 1802. vol. I—IV. 8°.) deelt de ziekten naar de toenmaals nieuwe *Lavoisiersche* chemie in vijf klassen in: 1.) *o x y g e n e s e s*, 2.) *c a l o r i n e s e s*, 3.) *h y d r o g e n e s e s*, 4.) *a z o t e n e s e s*, 5.) *p h o s p h o r e n e s e s.*

F. SCHWEDIAUR, †. 1826 (*Novum nosologiae methodicae systema. Hal.* 1812. 2. 8°.), geeft even als PLOUCQUET een zeer uitvoerig systeem met eene nieuwe nomenclatuur in vijf klassen: 1.) *p y r e x i a e s. morbi febriles*, 2.) *d y s e c c r i s e s*, 3.) *d y s e r e t h i s i a e et d y s a e s t h e s i a e s. morbi nervorum*, 4.) *c a c h e x i a e et c a c o c h y m i a e*, 5.) *m o r b i t o p i c i.*

THOM. YOUNG (*An introduction to medical literature, including a system of practical nosology. Lond.*, 1823. 8°.) geeft vijf klassen op: 1.) *p a r a n e u r i s m i*, 2.) *p a r h a e m a s i a e*, 3) *p a r e c c r i s e s*, 4.) *p a r a m o r p h i a e*, 5) *e c t o p i a e.*

Jo. MASON GOOD (*The study of medicine, Lond.*, 1825. 5. 4°.) verdeelt de ziekten in zes klassen: 1.) *c o e l i a c a*, 2) *p n e u m a t i c a*, 3.) *h a e m a t i c a*, 4.) *n e v r o t i c a*, 5.) *g e n e t i c a*, 6.) *e c c r i t i c a.*

JO. WILH. HEINR. CONRADI (*Grundriss der Pathologie und*

Therapie. 4. *Ausg. Marb.*, 1826. 3. 8°. [waarvan eene Nederduitsche vertaling bij den uitgever dezes in het licht is gegeven]) heeft elf klassen: 1.) koortsen, 2.) ontstekingen, 3.) huiduitslagen, 4.) tegennatuurlijke afscheidingen, 5.) kwaadsappigheden, 6.) parasitische dieren, 7.) pijnen, 8.) verhoogde of veranderde gewaarwordingen, 9.) verzwakkingen, 10.) krampen, 11.) zielsziekten.

JO. NEPOM. RAIMANN (*Handbuch der speciellen medicinischen Pathologie und Therapie.* 4. *Ausg. Wien*, 1831. 2 8°.) stelt zeven klassen: 1.) koortsen, 2.) ontstekingen, 3.) huiduitslagen, 4.) kwaadsappigheden, 5.) ziekten der afzonderingen en ontlastingen, 6.) zenuwziekten, 7.) ziekten der bewerktuiging.

L. W. SACHS (*Handbuch des natürlichen Systems der praktischen Medicin. Leipz.*, 1828 *fg.* 8°.) noemt slechts drie klassen van ziekten aan: 1.) ontsteking, 2.) koorts, 3.) zenuwziekte, en beschouwt alle andere ziekten als gevolgen en naziekten van deze, weshalve hij dezelve ook *ziekten van de tweede magt*, *ziekten uit ziekten* wil genoemd hebben.

C. W. HUFELAND, (*Conspectus morborum secundum ordines naturales. ed.* 2. *Berol.*, 1831. 8°.) noemt tien klassen aan: 1.) *febres*, 2.) *inflammationes*, 3.) *exanthemata*, 4.) *neuroses*, 5.) *profluvia*, 6.) *suppressiones*, 7.) *intumescentiae*, 8.) *emaciationes*, 9) *cachexiae*, 10.) *morbi locales.*

ERN. DE GROSSI, †. 1829 (*Familiae morborum*, in *opp. posthum. Tom.* III.) telt de volgende familiën: 1.) *syncineses*, 2.) *dialyses*, 3.) *dysplociae*, 4.) *ectopismi*, 5.) *chlorothesiae*, 6.) *thlipses*, 7.) *symplociae*, 8.) *pseudorgana*, 9.) *parorgana*, 10.) *synorganismi*, 11.) *ectozoa*, 12.) *platynoses s. amplificationes*, 13.) *mioses*, 14.) *eccrises*, 15.) *aneccrises*, 16.) *retentiones*, 17.) *anepischeses s. incontinentiae*, 18.) *concrementa*, 19.) *depositiones*, 20.) *histodyalyses*, 21.) *dystrophia s. tabes*, 22.) *polytrophiae*, 23.) *metatrophiae*, 24.) *mixes*, 25.) *cyclomata*, 26.) *fluxiones s. rheumata*, 27.) *phlogoses*, 28.) *febres*, 29.) *pyreticoses*, 30.) *cineses*, 31.) *dyscineses*, 32.) *aesthesiae*, 33.) *dysaesthesiae*, 34.) *epithymiae*, 35.) *aversationes*, 36.) *hyperaesthematospasmi*, 37.) *anaesthesospasmi*, 38.) *decompositiones*, 39.) *mortificationes*, 40.) *abioses*, 41.) *eccylioses.* Bij den vroegtijdigen dood van den

schrijver was dit systeem nog niet voor den druk bestemd.

§. VIII. Ten aanzien der in dit werk gekozene en gevolgde rangschikking der ziekten, als leidraad bij hunne pathologische en therapeutische beschouwing, mogen vooraf de volgende aanwijzingen en aanmerkingen genoegzaam zijn:

Als voornaamste grond tot eene verdeeling der ziekten dient ons wel het doelmatigste de drievoudige verdeeling der ligchamelijke werkzaamheden, welke reeds vroeg in de geneeskundige scholen als *functiones vitales*, *naturales* en *animales* bekend waren en tot op onzen tijd, onder de meest verschillende namen, in de stelsels der geneeskunde zich hebben staande gehouden, en juist daardoor zich als waar en met de natuur overeenkomstig doen kennen. Men moge nu den kring der natuurlijke of reproductive of vegetative werkzaamheden als grondslag beschouwen, vanwaar naar beide zijden die der levens- en dierlijke werkzaamheden uitgaat, of men moge den vegetativen kring van het organismus aan den dierlijke alleen tegenoverstellen en tusschen beiden, als middel van overgang, de levenswerkzaamheden plaatsen, hoe het ook zij, immer zal men op het genoemde drietal terugkomen. Aldus verkrijgen wij tot grondslag voor onze ziektekundige indeeling

A. ziekten der levenswerkzaamheden (*functiones vitales*),

B. ziekten der herstellingswerkzaamheden (*functiones reproductionis*),

C. ziekten der dierlijke werkzaamheden (*functiones animales*);

waarover de daartoe betrekkelijke inleidingsparagraphen tot deze drie hoofdafdeelingen (§. 1, 279, 791) kunnen worden vergeleken.

De ziekten der levenswerkzaamheden moeten daarom voorafgaan, dewijl onder deze slechts het regelmatigste beeld des ziektevorms en van het verloop der ziekte gevonden wordt, hetgeen ons alle later voorkomende ziektebeelden en ziektegroepen opheldert. Dit ziektebeeld is de koorts en de ontsteking, en deze openen daarom met alle regt de rijen van alle overige ziektevormen, de eerste meer ten aanzien der algemeene, de laatste meer ten opzigte der plaatselijke ziekten. Op deze volgen de bloedophoopingen (*congestiones*), — eene tot nog toe niet in de rij der ziektefamilien opgenomene ziektegroep, wier bijzondere leden men meer naar hunne gevolgen dan naar hun wezen had verdeeld, — en de bloedvloeijingen. Het einde maken de onderscheidene soorten van bloedbederf

uit, waardoor, als gebreken der menging, de eerste ziektenafdeeling zich gevoegelijk aan de tweede aansluit.

De ziekten der herstellingswerkzaamheden worden zeer natuurlijker wijze in vier klassen verdeeld, daar afzondering (*secretio*) en ontlasting (*excretio*) deels zelven de gewigtigste werkzaamheden van het herstellings-stelsel (*systema reproductionis*) omvatten en met hunne werktuigen op menigvuldige wijzen ziekelijk kunnen aangedaan worden, en deels de eerste, in hoogere mate werkzaam zijnde, de vorming van nieuwe stoffen, de laatste, onder dezelfde omstandigheden, de uitteringsoorten veroorzaakt. Deze laatste ziekteklasse maakt zelve door eenen harer vormen, de zenuwtering, den geschikten overgang tot onze derde ziektenafdeeling.

De ziekten der dierlijke werkzaamheden bevatten het geringste getal van allen, zoodra men van de geheel onwetenschappelijke dwaling afziet, om alles, wat in de geneeskunde duister en moeijelijk te verklaren is, onder de zenuwziekten te rangschikken. Want in de dierlijke spheer van het organismus is, even als het leven in het algemeen, zoo ook de ziekte minder menigvuldig en veel meer tot bestemde kringen en middelpunten bepaald. Wij verkrijgen daarom volgens de werkzaamheden zelven drie belangrijke ziektegroepen: de eigenlijke zenuwziekten, de ziekten des gemoeds en de toestanden met eene schijnbare onderdrukking der levenskracht (*ecliptische toestanden.*)

Aldus kunnen derhalve als ziektegroepen de volgende twaalf in natuurlijke orde nevens elkander volgen:

A. Ziekten der levenswerkzaamheden:
- I. Koortsen.
- II. Ontstekingen.
- III. Bloedophoopingen.
- IV. Bloedvloeijingen.
- V. Bedorvene bloedmenging.

B. Ziekten der herstellingswerkzaamheden:
- VI. Ziekten der afzonderingen (*secretiones*).
- VII. Ziekten der ontlastingen (*excretiones*).
- VIII. Ziekten met nieuwe vorming.
- IX. Uitteringziekten.

C. Ziekten der dierlijke werkzaamheden:
- X. Zenuwziekten.
- XI. Ziekten der ziel.
- XII. Schijnbaar levenlooze (*ecliptische*) toestanden.

Het kenmerkende dezer klassen is op de daartoe betrekkelijke

plaatsen gegeven, en het is hier verder nog slechts noodig, eenige woorden bij te voegen over de rangschikking der bijzondere ziektevormen in dezelve.

§. IX. In de klasse der koortsen kunnen slechts de eenvoudige vormen worden opgenomen, alle zamengestelde koortsen, uit de meestverschillende soorten van ziektetoestanden ontstaan en deze vergezellende, moeten onder die oorspronkelijke toestanden zelven worden gesteld, zoo niet de leer der koortsen tot een verward zamenraapsel en eene onberedeneerde herhaling der geheele bijzondere ziektekunde in het klein zal ontaarden. De tusschenpoozende koorts stelt het verloop der koorts het duidelijkst en het eenvoudigst voor en opent diensvolgens met regt de rij, gelijk de ontstekingkoorts tot de naastvolgende klasse, die der ontstekingen, den overgang maakt. Deze klasse zelve rangschikt de tot haar behoorende ziekten naar de aangetaste organen, waarbij dat orgaan den aanvang moet maken, in hetwelk zich de ontsteking in haren zuiversten vorm voordoet. Dit werktuig is de long, waarna zich vervolgens de rangorde der ontstekingen geheel van zelve doet kennen, zoo als dan ook de hersenontsteking zich natuurlijk en practisch gewigtig aan de ziektevormen aansluit, welke in de klasse der bloedophoopingen (ophooping naar het hoofd en beroerte) het eerst te beschouwen zijn. In de klasse der bloedophoopingen komen tevens de ziekelijke toestanden des stondenvloeds voor, daar deze grootendeels van bloedophooping en ongelijke bloedverdeeling afhangen, in de bijzondere pathologie en therapie der inwendige ziekten niet wel kunnen voorbijgegaan worden, en eene scheiding en verdeeling dezelve op verschillende plaatsen der systematische rangschikking niet raadzaam kan zijn. Zij maken tevens eenen geschikten overgang tot de volgende klasse der bloedvloeijingen. De bloedvloeijingen, aan wier hoofd de aambeijenvloed staat, die, oorspronkelijk ophooping, dikwijls in vloed overgaat, worden verdeeld naar de organen, waarin zij plaats hebben. De laatste klasse der eerste afdeeling is die der gebreken in de menging des bloeds, bederf des bloeds, waarin de bleekzucht den aanvang maakt, en de scheurbuik met de daaraan verwante kwikzilverziekte de geheele ziektenrij der levenswerkzaamheden sluit.

Onder de ziekten der afscheidingen komt met regt wel de eerste plaats toe aan de ziekten der slijmvlie-

zen, daar deze het algemeenste in het ligchaam verspreide afscheidingswerktuig uitmaken; de belangrijkste ziektevormen derzelve zijn de eenigzins tegen elkander overstaande toestanden van verslijming (overvloedige slijmafscheidign en van zinking, de spruw (*aphthae*), geheel ten onregte tot de huidziekten gerekend, waarbij de slijmvloeden der geslachtsdeelen een dergelijk aanhangsel vormen, als de gebreken van den stoudenvloed tot de bloedophoopingen. De ziekten van het stelsel der galafscheidende werktuigen, eene wel is waar plaatselijk beperkte, doch algemeen hoogst belangrijke afscheiding, en de ziekten van het bovenste gedeelte des darmkanaals maken de beide overige afdeelingen dezer ziekteklasse uit, wier volgorde zich zelve billijkt. In de klasse van de ziekten der ontlastingen moeten noodwendig de drie gewigtigste ontlastingswerktuigen, het darmkanaal, de nieren en de uitwendige huid, als grondslagen van iedere verdeeling gelden, die derhalve geene nadere verklaring behoeft. Wij zien ook hier, hoe zich de eerste ziektevormen dezer familie aan de laatste der voorgaande aansluiten, en hoe aan den anderen kant het rheumatismus eenen geschikten overgang tot de naastvolgende familie maakt, en naast de jicht komt te staan, waar zij nimmer verre van verwijderd moet worden. Hoe in de ziekten met nieuwe vorming de verhardingen (*concrementa*), de afwijkingen in bewerktuiging, besmettingen, ingewandswormen en waterzucht eene volgens de natuur doorloopende reeks, van het harde tot het vloeibare, van het levenlooze tot het bewerktuigde, en weder terug tot het geheel vormlooze, uitmaken, wier laatste schakel, de waterzucht, aan de naastvolgende klasse, die der uitteringsoorten, sluit en daartoe gedeeltelijk behoort, dit is ter bestemder plaatse (§. 619) genoegzaam uiteengezet geworden. De tering heeft twee hoofdvormen, de eigenlijke tering (*phthisis*) en vermagering (*atrophia*), waarvan de eerste op bovenmatig verbruik, de laatste op ongenoegzame aanvulling of voeding berust (§. 740), en naar deze beide hoofdvormen zijn de bijzondere soorten van tering zoo gerangschikt geworden, dat zij eene natuurlijke rij uitmaken, in welke de knobbellongtering (*phthisis pulmonalis tuberculosa*), eenigermate tot de atrophieën behoorende, het keerpunt vormt. De laatste vorm der tering, de zenuwtering (*tabes nervosa*), stelt den overgang daar tot de zenuwziekten, en behoort zelf reeds eenigzins tot dezelve.

De zenuwziekten beginnen met die vormen, welke meestal nog tot andere ligchamelijke werkzaamheden, be-

halve die des gevoels en der beweging, betrekking hebben, zoo als de krampachtige aamborstigheid, de nachtmerrie, de uit misslagen in leefwijze ontstaande kriebelziekte en de ijlhoofdigheid der dronkaards; hierop volgen voorts de verlammingen, de zenuwberoerte en de daarmede overeenkomende toevallen van *catalepsis* en *tetanus*, als meer zuivere vormen der zenuwziekten. Op de krampverstijving (*tetanus*), als den hoogsten vorm der onafgebrokene of tonische kramp, volgt de vallende ziekte, waarin de afwisseling van den krampachtigen toestand met deszelfs hevigheid in evenwigt staat, en die daarom gewoonlijk als eene vermenging van tonische en clonische krampen beschouwd wordt. De *St. Vitus*-dans maakt den overgang van de krampachtige ziekten tot de daaraan verwante hysterie, en even als aan deze de hypochondrie zich aansluit, vormt zij te gelijk den overgang van de klasse der zenuwziekten tot die der zielsziekten, waarin de toestand van opgewektheid (*exaltatio*) en nederdrukking (*depressio*) den voornaamsten grond ter verdeeling, de zielsvermogens zelven dien ter verdere rangschikking hebben aan de hand gegeven. Deze toestanden van nederdrukking maken tevens den overgang tot de schijnbaar levenlooze (*ecliptische*) toestanden of thanatoïden, die naar het uiterlijke beeld des waren doods zweemen, zoo als de slaapzucht, flaauwte en schijndood.

§. X. De beredeneerde behandeling der ziekten bestaat volgens haar wezen in het behoorlijk opstellen der aanwijzingen (*indicationes*), namelijk van die bepalende gronden, uit de bestaande omstandigheden van den zieke en der ziekte zelve ontleend, zonder welke dit van allen wetenschappelijken grond en op de kunst berustende zekerheid ontbloot is.

De genezing der ziekte gaat echter van het aangedane organismus zelf uit, ja wordt in zeer vele gevallen geheel alleen door hetzelve volbragt, zoodra slechts de beletselen worden weggenomen, die de vrije werkzaamheid van de genezende kracht der natuur belemmeren, en deze zelve nog vermogend genoeg is, om onder gunstige omstandigheden hare werkzaamheid te kunnen uitoefenen. In andere gevallen behoeft zij allezins eenige leiding en ondersteuning, ja wel eens eenige aanvulling van hare werkzaamheid. Hierop grondt zich de algemeene regel in alle geneeskundige behandeling, namelijk: dat de geneesheer vooreerst de beletselen wegruime, die der vrije werkzaamheid der natuurkracht in den weg staan, en dan eerst trachte te

ontdekken, of deze vervolgens alleen het werk ter genezing kunne volbrengen of integendeel eenigen bijstand van den kant der kunst behoeve. Op deze wijze komt men van zelven op drie aanwijzingen, die wij ook bij de opgave van de behandeling der bijzondere ziektevormen zullen volgen, te weten:

I. *Indicatio causalis.* De aanwijzing uit de oorzaken moet die invloeden verwijderen en van den zieke verwijderd houden, waaronder de ziekte ontstond, of die dezelve nog onderhouden en verërgeren, of de genezing verhinderen kunnen. Tot deze aanwijzing behoort de inrigting der levenswijze en van het gebruik der spijzen, ja der geheele betrekking van den zieke tot alles, wat hem omgeeft, voor zoo ver deze onder de bepaling van arts vallen, in het algemeen de verwijdering der verwijderde oorzaken.

II. *Indicatio symptomatica.* Deze aanwijzing heeft die toevallen en verschijnselen der ziekte op eene doelmatige wijze te verhoeden en te verwijderen, welke den zieke op zich zelven schadelijk worden, hem slaap en krachten ontrooven of der genezing hinderlijk zijn, en nogtans niet of niet zoo snel voor de op de ziekte gegronde behandeling wijken, als ter bereiking van het geneeskundige oogmerk wenschelijk ware. Daarom behoort tot het doel van deze aanwijzing de bestrijding der verschijnselen (*symptomata*), de verzachtende (*palliative*) behandeling, welke als gedeelte der algemeene geneeskundige behandeling lofwaardig en noodzakelijk is, doch op zich zelve en in plaats der grondige behandeling aangewend verderfelijk en verachtelijk is.

III. *Indicatio radicalis.* De op den aard der ziekte zelve gegronde aanwijzing heeft ten doel, om de genezende kracht der natuur, welke onder de aanwending der beide vorige aanwijzingen niet toereikend was ter volbrenging der genezing, onmiddelijk te leiden, te ondersteunen, in hare te hevige werkingen te bepalen, of ook somwijlen zoo na te volgen, als de hulpmiddelen der geneeskunde zulks vermogen. Het gebied derhalve van deze derde aanwijzing, die bij zeer vele heete ziekten zelfs in het geheel niet wordt aangetroffen, bepaalt zich noch tot de verwijderde oorzaken, noch tot de verschijnselen, maar tot de naaste oorzaken zelven.

De aanvankelijke herstelling (*reconvalescentia*), het midden tuschen de afgeloopene ziekte en de volkomene gezondheid, vordert hare eigene, van die der ziekte verschillende behandeling, waardoor het evenwigt der werkzaamheden langzamerhand weder wordt hersteld. En gelijk deze toestand haren eigenen eet- en leefregel moet hebben, en me-

nige toevallen in denzelven onmiddelijk moeten worden verwijderd, behoort ook uit deszelfs hoofdaanwijzing te blijken, of alhier eene bijzondere versterking en opwekking der krachten noodig zij of niet. De behandeling des herstellingstoestands vereischt aldus eene nieuwe bepaling der drie bovengenoemde aanwijzingen; ook bij dezen is dikwijls de natuur alleen toereikende, tot het herstel van het evenwigt der werkzaamheden, zoodra slechts de beletselen worden weggeruimd, die hare werkzaamheid belemmeren; in andere gevallen daarentegen wordt daarenboven nog eene bijzondere, bij alle herstellenden geenszins gelijke, behandeling gevorderd; de hoofdaanwijzing wordt hier veel zeldzamer vereischt, dan bij de ziekte zelve.

Deze aanwijzingen zijn diensvolgens de algemeene regelen van alle geneeskundige behandeling, en bij de bijzondere ziektevormen ondergaan zij veranderingen, van den verschillenden aard der ziekte uitgaande. Daarbij bedenke men, dat, ofschoon de eerste en tweede aanwijzing zelfs bij de meest onderscheidene ziektevormen iets meer met elkander gemeenschappelijks kunnen hebben, het integendeel de derde aanwijzing zijn zal, waaruit de aanwijzingen worden afgeleid, die aan iederen ziektevorm in het bijzonder eigen zijn.

§. XI. H. BOERHAAVE, *aphorismi de cognoscendis et curandis morbis.* L. B. 1709. 8°., meermalen herdrukt. Hierover bestaat een uitgebreide *commentarius* door GER. VAN SWIETEN. L. B., 1745—71. 5. 4°. En bij dezen behoort: J. AD. GLADBLACH, *index. Hildburgh.*, 1775. 4°. L. B., 1776. 4°.

G. E. STAHL, *theoria medica vera. Hal.*, 1708. 4°. *Lips.*, 1831—33. 3. 12°.

J. DE GORTER, *praxis medicae systema. Franc. et Lips*, 1755. 2. 4°.

J. B. BURSERIUS DE KANILFELD, *institutiones medicinae practicae. Mediol.*, 1785—89. 4. 8°. *Lips.*, 1787—90. 4. 8°.; *ib. ed.* J. F. C. HECKER, *Lips.*, 1826. 4. 8°.

J. P. FRANK, *epitome de curandis hominum morbis. Manh.*, 1792 *sq.* 9. 8°. Tweemaal in het Hoogduitsch vertaald. Eerst *Manh.*, 1794—1831. 8°. 9 deelen. (de eerste zes onder opzigt van den schrijver); daarna door J. F. SOBERNHEIM. *Berlin.* 1830 *fg.* 8°.

C. W. CONSBRUCH, *klinisches Taschenbuch für praktische Aerzte.* 6. *Aufl. Leipz.*, 1816—17. 2. 8°.

S. G. VOGEL, *Handbuch der praktischen Arzneiwissenschaft für angehende Aerzte.* 4. *Aufl. Stendal*, 1820. 6. 8°.

A. G. RICHTER, *specielle Therapie, herausgeg. von* G. A. RICHTER. *Berl.*, 1813—21. 9. 8°. met vervolgdeelen.

JOS. FRANK, *praxeos medicae universae praecepta. Lips.* 1811 *sq. Ed.* II. *denuo elaborata*, *Lips.*, 1826. *sq.* 8°. (tot nu toe 8 deelen).

J. V. DE HILDENBRAND, *institutiones practico-medicae; continuatae a* FRANCISCO *filio. Vindob.*, 1816. 4. 8°. (*Tom.* I en II bevatten de leer der koortsen, en verschenen op nieuw in het licht *Vindob.*, 1833. 8°.)

J. NEP. RAIMANN, *Handbuch der speciellen medicinischen Pathologie und Therapie.* 4. *Aufl. Wien*, 1831. 2. 8°.

A. W. CONRADI, *Handbuch der speciellen Pathologie und Therapie.* 4. *Aufl.*, *Marb.*, 1831. 2. 8°.

F. NASSE, *Handbuch der speciellen Therapie.* I. *Band. Leipz.*, 1830. 8°. II. *Bds.* I. *Abth.*, *Leipz.*, 1832. 8°.

M. E. A. NAUMANN, *Handbuch der medicinischen Klinik. Leipz.*, 1829—1837. 8°. (tot nu toe 7 deelen).

K. H. BAUMGÄRTNER, *Handbuch der speciellen Krankheits-und Heilungslehre mit besonderer Rücksicht auf die Physiologie.* 2. *Aufl. Stuttg. und Leipz.*, 1837. 2. 8°.

F. A. G. BERNDT, *die specielle Pathologie und Therapie nach dem jetzigen Standpuncte der medicinischen Erfahrung zum Gebrauche für praktische Aerzte. Leipz.*, 1830—1838. 8°. (Tot nu toe is de leer de koortsen en ontstekingen in 4 deelen verschenen).

F. JAHN, *Klinik der chronischen Krankheiten nach eigenen Erfahrungen und Beobachtungen und mit Berücksichtigung der bewährtesten Schriftsteller systematisch bearbeitet. Erfurt*, 1815—21. 4. 8°. (van het II. deel na JAHN'S dood, door H. A. ERHARD.)

W. A. HAASE, *über die Erkenntniss und Cur der chronischen Krankheiten des menschlichen Organismus. Leipz.*, 1817—20. 3. 8°. 2. *unveränd. Aufl. Leipz. u. Wien*, 1820. 3. 8°.

E. DE GROSSI, *opera medica posthuma*, *ed.* S. FISCHER *u.* FR. PRUNER. *Tub. et Monach.*, 1831. 3. 8°. (algem. pathol. semiot. en een nosolog. systema).

C. W. HUFELAND, *conspectus morborum secundum ordines naturales adjunctis characteribus specificis diagnosticis seu signis pathognomonicis. Ed.* II. *aucta. Berol.*, 1831. 8°. — *Enchiridion medicum oder Anleitung zur medicinischen Praxis.* 4. *Aufl. Berl.*, 1837. 8°. (Hiervan bestaat eene Nederduitsche vertaling).

C. G. NEUMANN, *von den Krankheiten des Menschen. Speciell. Theil.* 2. *Aufl. Berl.*, 1837. 8°.

§. XII. J. B. MORGAGNE, *de sedibus et causis morborum per anatomen indagatis. Patav.*, 1765. 2. f°. L. B., 1767. 4. 4°. en meermalen; *Lips.*, *ed.* J. RADIUS, 1827—29. 6. 12°.

J. F. MECKEL, *Handbuch der pathologischen Anatomie Leipz.*, 1812—18. 2. 8°.

A. W. OTTO, *Lehrbuch der pathologischen Anatomie., des Menschen und der Thiere.* I. *Bd. Berl.* 1830. 8°.

G. ANDRAL, *Grundriss der pathologischen Anatomie. a. d. Franz. mit Zusätzen von* F. W. BECKER. *Leipz.*, 1829—30. 2. 8°.

J. F. H. ALBERS, *Atlas der pathologischen Anatomie für praktische Aerzte. Bonn.*, 1833. *fg. gr.* 8°. (Tot nog toe 11 aflever. afbeeldingen en verklarende tekst).

H. SPITTA, *die Leichenöffnung in Bezug auf Pathologie und Diagnostik. Stend.*, 1827. 8o.

J. E. WICHMANN, *Ideen zur Diagnostik. Hann.*, 1800—2. 3. 8°. 3. *Aufl. verm. u. fortges. von* W. SACHS. *Hann.*, 1821. *fg.* 8°. 4 *Bd.*

W. F. DREYSSIG, *Handbuch der medicinischen Diagnostik. Erfurt*, 1801—3. 2. 8°.

K. G. SCHMALZ, *Versuch einer medicinisch-chirurgischen Diagnostik in Tabellen.* 4. *Aufl.*, *Dresd. u. Leipz.*, 1825. *f*.

J. LOMMII *observationum medicinalium libri* III, *quibus omnium morborum signa et, quae de his haberi possunt, praesagia accuratissime pertractantur. Antv.*, 1560. 8°.; *Francof. et Lips.*, *cum praefat.* G. W. WEDELII, 1688. 12°.

C. G. GRÜNER, *physiologische und pathologische Zeichenlehre.* 3. *Aufl.*, *Jena*, 1801. 8°.

H. E. SUCKOW, *Grundriss der speciellen Semiotik. Jena.* 1838. 4°.

PROSPER ALPINUS, *de praesagienda vita et morte aegrotantium. Venet.*, 1601. 4°. L. B., *ed.* H. BOERHAAVE, 1710. 4°.; *ib. ed.* H. D. GAUBII, 1733. 4°.

L. G. KLEIN, *interpres clinicus. Francof. et Lips.*, 1759. 8°. *Paris.*, 1809. 8°. *Lips.*, 1826. 8°.

S. G. VOGEL, *das Kranken-Examen. Stend*,, 1796. 8°.

F. NASSE, *Anleitung zur Uebung angehender Aerzte in Krankheits-Beobachtung und Beurtheilung. Bonn*, 1834. 8°.

L. ANGELI, *der junge Arzt am Krankenbette. u. d. Ital. Leipz.*, 1823. 8°.

F. A. G. BERNDT, *die allgemeinen Gründsätze für die Methotik der ärzlichen Kunstausübung. Berlin.* 1827. 8°.

EERSTE AFDEELING.

ZIEKTEN DER LEVENSVERRIGTINGEN.

§. 1. De werking van het hart en der beide bloedvatenstelsels, de daarvan afhangende omloop des bloeds en de met dezen in het naauwste verband staande ademhaling, de bereiding en scheikundige zamenstelling of menging des bloeds vereenigt men onder den gemeenschappelijken naam der levenswerkzaamheden (*functiones vitales*), dewijl voornamelijk daardoor de eigendommelijkheid van het dierlijke leven in zooverre wordt gegrondvest, dat deze zich in de werkzaamheden des zenuwstelsels hooger kan ontwikkelen. De ziekten van die werkzaamheden zijn juist daarom zoo belangrijk, omdat zij, als hebbende hunnen oorsprong uit den band van vereeniging tusschen de hoogere en lagere werkzaamheden, de meeste andere stoornissen des levens vergezellen en volgen, of ook als zelfstandige ziekten zelven gewigtige gevolgen hebben. Ook wordt onder hen het beeld van het ziekteverloop op de zuiverste en duidelijkste wijze aangetroffen, namelijk in de koorts en in de ontsteking.

Hiertoe behooren de belangrijke ziektevormen der koortsen en ontstekingen, de nog weinig op hare waarde geschatte bloedophoopingen, de werkelijke bloedvloeijingen en de gebreken in de menging des bloeds of de bedorvenheden deszelfs, welke laatsten reeds zeer tot de ziekten der herstellingswerkzaamheden naderen.

I. KOORTSEN.

§. 2. Wanneer een ziektetoestand met eenen versnelden pols, afwisseling van koude en hitte en een algemeen gevoel van onbehagelijkheid gepaard gaat, wanneer zoodanig een toestand bepaalde tijdperken (*stadia*) doorloopt (welke meerendeels ook op bepaalde tijden [*periodisch*] wederkeeren) en een kritisch einde vertoont, dan zegt men dat er koorts aanwezig is.

Onder koorts verstaat men derhalve eene algemeene, maar

voornamelijk in het vatenstelsel plaats hebbende ziekte, welke bepaalde tijdperken en op het einde van haar verloop bepaalde scheidingen (*crises*) laat waar nemen en meestal ook onder eenen bepaalden vorm (*typus*) verschijnt.

§. 3. De tijdperken of *stadia* der koorts zijn:

1.) Het tijdperk der toeneming of raauwheid (*stadium incrementi seu cruditatis*), hetwelk, met den aanval der koorts eenen aanvang nemende, het stijgen en toenemen der ziekte beteekent, op hetzelve volgt

2.) Het tijdperk der hoogte of koking (*stadium acmes seu coctionis*), waarin de verschijnselen der koorts den hoogsten graad van hevigheid hebben bereikt, het gevaar derhalve het grootste en meest nabij is. In dit tijdperk bereidt zich het volgende voor, namelijk:

3.) Het tijdperk der afneming, vermindering of scheiding (*stadium decrementi seu criseos*), waarin de spanning en hevigheid der ziekte eenigzins nalaten en de scheidingen (uit vermeerderde en veranderde afscheiding van pis en zweet bestaande) plaats hebben.

De opvolging dezer tijdperken maakt het verloop der koorts uit.

§. 4. Dit verloop is óf binnen den eenvoudigen kring van 24 uren op eenmaal bepaald, de gansche koorts na het intreden der scheidingen geëindigd (zoo als bij de ééndaagsche prikkelkoorts), wanneer koude, hitte en zweet de drie tijdperken uitmaken, óf dit verloop herhaalt zich op zulk eene wijze, dat de ziekte geheel uit zoodanige afzonderlijke koortsen bij opvolging wordt zamengesteld en dezelfde tijdperken, hetzelfde verloop in het groot doet waarnemen, als de afzonderlijke, aan haar ondergeschikte koortsaanvallen in het klein. Hiernaar wordt de typus der koorts bepaald.

§. 5. Daar het verloop eener koorts, die langer dan eenen dag duurt, als het ware eene reeks uitmaakt van afzonderlijke, op elkander volgende koortsen, ontstaat er voor de ziekte in het geheel eene afwisseling van tijden, waarin de lijder zich eenigzins beter en weder zieker bevindt, een periodisch karakter der koorts, dat zijnen omloop in ieder tijdperk ten minste eenmaal, meestal echter meermalen vertoont. Men noemt dan den tijd, waarin de lijder zich beter bevindt, den koortsvrijen tijd of het nalaten der koorts (*apyrexia vel remissio*), en den tijd, gedurende welken de ziekte wederom toeneemt, den koortsaanval of de verheffing derzelve (*paroxysmus vel exacerba-*

tio). Door deze uitdrukkingen verklaart men tevens den aard der afwisseling zelve. Heeft deze op zulk eene wijze plaats, dat in den tijd, waarin de lijder zich beter gevoelt, de verschijnselen der koorts hem *geheel* verlaten, dan noemt men de koorts eene tusschenpoozende of afwisselende (*febris intermittens*) en men gebruikt daarbij de uitdrukkingen van aanval en koortsvrijen tijd (*paroxysmus et apyrexia*). Geschiedt echter de afwisseling zoodanig, dat de koortsverschijnselen den lijder in den tijd van beterbevinden niet geheel, doch slechts *ten deele* verlaten of welligt alleen in hevigheid minder zijn, dan noemt men zulks eene nalatende koorts (*febris remittens*) en bezigt bij deze de kunsttermen van verheffing en nalaten (*exacerbatio et remissio*). Eene aanhoudende koorts (*febris continua seu continens, synochus*) zoude eene zoodanige zijn, welke gedurende de geheele ziekte slechts de bovengenoemde tijdperken vertoonde, maar niet de regelmatige afwisseling van toenemen en afnemen in het bijzonder; zulk eene nogtans komt, indien men het strikt neemt, wel zeer zelden in de natuur voor; gewoonlijk neemt men dan zoodanige koortsen aan, wanneer de ziekte zeer belangrijk is en het nalaten of de remissie zich slechts weinig van de verheffing of exacerbatie onderscheidt.

De periodische koortsen verdeelt men verder daarnaar, of de periodische terugkeer in regelmatige tusschentijden plaats hebbe of in onbepaalde, onregelmatige (*typus regularis, irregularis*); in het eerste geval onderscheidt men wederom den tijd der terugkomst: men noemt namelijk alledaagschen typus (*typus quotidianus*) zulk eenen, waarin de tijd van koortsvrijheid of nalating en van aanval of verheffing te zamen 24 uren bedraagt; derdendaagschen typus (*typus tertianus*) heet men dien, wanneer beide genoemde tijden te zamen 48 uren uitmaken; vierdendaagschen typus) (*typus qudrtanus*), wanneer zij 72 uren duren enz. Men zegt, dat de typus vooruitspringt of anticipeert (*typus anticipans sive anteponens*), wanneer de tijd van koortsvrijheid of nalaten korter wordt, en de nieuwe aanval of verheffing dus vroeger begint, dan verwacht werd; het tegenovergestelde geval, wanneer genoemde tijd langer duurt, en derhalve de nieuwe aanval of verheffing langer uitblijft, noemt men uitblijvenden of nalatenden typus (*typus retardans seu postponens*). Merkwaardig en belangrijk in het verloop der koorts is de omloopstijd (*cyclus*) van 9 en

7 dagen, alsmede derzelver helften: $4\frac{1}{2}$ en $3\frac{1}{2}$. De typus (hoewel op *alle* periodische koortsen toepasselijk) is het duidelijkste waar te nemen bij de tusschenpoozende koortsen.

§. 6. De scheidingen (*crises*) der koortsen hebben voornamelijk plaats door zweet en pis; in gevalle echter dat andere werktuigen vroeger mede reeds ziekelijk waren aangedaan, of gedurende het verloop der koorts zulks waren geworden, doen zich tevens andere ontlastingen als scheidingen voor: zoo als bloedvloeijingen, slijmafscheiding, braking, buikloop, uitslagen enz. Deze moeten dan als plaatselijke scheidingen aangemerkt worden en zijn van de algemeene of koortsscheidingen wel te onderscheiden.

Het kritisch zweet kondigt zich aan door eenen grooten, weeken, golvenden, somwijlen eenigzins ongelijken pols; jeuking, prikkeling, zelfs wel door eene zachte rilling over de huid, gelijkmatige, zachte, noch brandende noch onaangenaam bijtende warmte, en weeken, vrijen, fluweelachtigen toestand derzelve, tragen stoelgang en droogheid van den mond; het zweet zelf is algemeen verspreid, warm, noch te kort van duur noch te spaarzaam, somtijds overvloedig of eigenaardiglijk riekende of het linnen kleurende; het moet wel van het symptomatische en smeltende (*colliquatief*) zweet worden onderscheiden.

De kritische pis doet zich kennen door gevoeligheid in de nieren- en blaasstreek, zwaarte in de lenden, jeuking en snijdend gevoel in de pisbuis, grooten dorst en geringe werkzaamheid der huid. De pis zelve verliest hare vroegere hooge en levendige kleur, wordt mat, troebel, verzadigd en donkerkleurig, somwijlen melkachtig en als met zemelen vermengd; vertoont dikwijls in plaats daarvan alleen een ligtgraauw wolkje onder de oppervlakte in het glas, welk wolkje gedurig dieper zinkt, eenen tijd lang midden in het glas zweeft (*enaeorema*), of weldra als bezinksel nedervalt. Dit bezinksel is van verschillende kleur en vastheid, meestal wit, witachtig rood, als zand van roode tegels; het beste wanneer het spoedig nedervalt en zich ook door schudden niet weder oplost; of mede wordt de voorheen troebele en melkachtige pis tegen den tijd der scheiding helder en natuurlijk stroogeel gekleurd.

De scheidingen moeten ten bestemden tijde (nadat de koorts hare hoogte bereikt heeft) plaats vinden en met verligting, en voornamelijk met eenen meer bedaarden pols vergezeld gaan, wanneer zij als heilzaam zullen kunnen aangemerkt worden. Overigens doen zich deze schei-

dingen óf zoodanig voor, dat iedere koortsaanval een deel daarvan tot stand brengt, en op deze wijze de koorts door eene reeks van zulke gedeeltelijke scheidingen gescheiden wordt (gelijk meestal bij de tusschenpoozende koorts), óf zoo, dat de aanvallen, welke tot het tijdperk der raauwheid behooren, geene scheidingen tot stand brengen, het tijdperk der koking onder allerlei hevige verschijnselen onvolkomene pogingen daartoe aanwendt, en eindelijk in het scheidingstijdperk een of meerdere aanvallen de scheidingen bijna op eens, derhalve zeer in het oog loopend vertoonen, waarop de ziekte gescheiden is; zoo als bij de meeste nalatende koortsen.

§. 7. Men kan de koorts aanmerken als dien toestand, waarin eenige inwendige of uitwendige schadelijke invloed, op het organismus werkende, de deelneming van het geheel heeft ingeroepen tot ondersteuning, genoegzaam als de hoogste en laatste werking der natuurkracht ter genezing van ziekten, waardoor zij poogt, schadelijke dingen te verwijderen en ziekten te genezen, welke op geene andere wijze, verwijderd of geheeld kunnen worden, waarbij de afloop even zoo wel ten voordeele als ten nadeele van den zieke uitvallen kan. Daarom zegt STOLL reeds (aphor. 7.) met alle regt: *febris est affectio vitae conantis mortem avertere* (de koorts is eene aandoening van het leven, pogende den dood te verwijderen).

§. 8. De koorts is derhalve nooit eene plaatselijke, maar altijd eene algemeene ziekte (*morbus totius substantiae*), en reeds de omstandigheid, dat de beide belangrijkste en het algemeenst door het geheele ligchaam verspreide stelsels, het bloedvaten- en zenuwstelsel, ook bij voorkeur de dragers der koortsverschijnselen zijn, strekt daarvoor ten bewijze; eveneens, dat bij geene andere ziekte alle overige organen en stelsels des ligchaams zoo gemakkelijk kunnen aangedaan worden, als juist bij de koorts. Maar juist daarom deels oefent de koorts eenen vrij algemeen verspreiden invloed over alle werkzaamheden uit (vandaar dit onbehagelijk gevoel gedurende de koorts, *dysphoria febrilis*), en is ten andere met een bijzonder gekenmerkt lijden van sommige deelen verbonden. Dit is de grond van het gewigtig onderscheid tusschen enkelvoudige en zamengestelde koortsen.

§. 9. De zamengestelde koorts (*febris composita*) is immer wezenlijk vereenigd met eene bijzondere plaatselijke aandoening, doch staat, wat de oorzaak betreft, tot deze in eene verschillende betrekking (oorzakelijke verhouding). Want het plaatselijk lijden be-

staat of vroeger en brengt om zijne belangrijkheid en uitgebreidheid eene algemeene deelneming van het organismus, en alzoo koorts te weeg: zoo als de koorts bij verwondingen, ontstekingen, verettering, gastrische en galachtige toestanden, rheumatismus en eenige besmettingen. Sommige dezer toestanden verloopen wezenlijk zonder koorts (als *morbi breves*), wanneer zij van weinig belang zijn, doch veroorzaken, van grootere uitgebreidheid en aanmerkelijker zijnde, allezins koorts. Of de koorts en het plaatselijk lijden zijn beiden tevens het gevolg van eenen dieper liggenden ziektetoestand, zoodat de scheiding der koorts zich met eene plaatselijke aandoening van verschillenden aard verbindt; dit is het geval bij koortsachtige uitslagziekten, bij de zinkingachtige toestanden enz. Of er is ten gevolge van ziekelijken aanleg of toevallig plaats hebbende schadelijke invloeden in het verloop der koorts eene plaatselijke aandoening ontstaan, gelijk er zich gedurende langdurige en hevige koortsen gastrische toestanden, hersen- en longontstekingen opdoen. Eindelijk wordt de aanvang van chronische ziekten somtijds door eenen koortsachtigen toestand vergezeld, welke later van zelfs ophoudt, of zulk een koortsachtige toestand voegt zich eerst later bij de chronische ziekten, maakt deze tot heete ziekten en veroorzaakt derzelver scheiding (b. v. bij jicht, geelzucht, enz.), of toont alleenlijk symptomatisch eene bijzondere hevigheid der ziekte, of eene bijzondere deelneming van het algemeene organismus in de ziekte aan (zoo als somtijds bij chronische huiduitslagen, syphilis, uittering, krankzinnigheid enz.). Somtijds blijft ook wel in het begin het plaatselijk lijden verborgen, dewijl het door de koortsverschijnselen als het ware bedekt wordt, en komt eerst later of ook in het geheel niet te voorschijn. Van daar de meest op misverstand berustende strijd over de mogelijkheid van eigenlijdige (*idiopathische*) koortsen.

§. 10. Eenvoudige koortsen (*febres simplices*) noemt men zoodanige, bij welke geen bijzonder kennelijk plaatselijk lijden met de koorts in oorzakelijk verband staat, de hoofdaandoening zich in het vaten- en zenuwstelsel openbaart, en andere werkzaamheden meer gelijkvormig en niet bij voorkeur in den kring der ziekte worden betrokken: op deze wijze zal men zwaarte in het hoofd, eene eenigzins snellere ademhaling, gebrek aan eetlust, veranderden stoelgang en pislozing niet als verschijnselen beschouwen, die eene zamengestelde koorts aanduiden, zij behooren tot de

algemeene ziekte zelve; slechts dan, wanneer aanhoudende ijlhoofdigheid in verband met andere bekende teekenen eene hersenontsteking, de veranderde ademhaling even zoo eene longontsteking aanduidden, de gestoorde werkzaamheid van het darmkanaal op eenen gastrischen toestand berustte, zou men eene zamengestelde koorts kunnen aannemen. Zij vertoonen zich allezins dikwijls eerst later als zamengestelde, of gaan later eerst in zoodanige over.

§. 11. De eenvoudige koorts vertoont drie voorname of hoofdverscheidenheden, waaronder de verdere verschillen kunnen gebragt worden. Deze koortsen zijn:

1.) of zoodanige, waarin de aandoening van het vatenstelsel genoegzaam met die van het zenuwstelsel in evenwigt staat, waarin de ziekte van het zenuwstelsel met eene even krachtige terugwerking van het vatenstelsel overeenkomt; zij vertoonen daarom de koortsverschijnselen zelven het duidelijkste en in den regelmatigsten typus, tevens scherp begrensd en gescheiden door den koortsvrijen tijd. De scheidingen komen in afgemetene tijdperken zeer duidelijk merkbaar en bepaald scheidend voor: het zijn de tusschenpoozende koortsen (*febres intermittentes*);

2.) of zoodanige, waarin de aandoening van het zenuwstelsel de hoofdrol speelt, de terugwerking van het vatenstelsel slechts gering is (zenuwkoortsen, *febres nervosae*); de zenuwachtige matheid vertoont zich hier weldra als werkelijke zenuwzwakte, en wel deels in ziekelijke bewegelijkheid en gevoeligheid (*f. nervosa versatilis*), deels in verlamming en onderdrukking van de werkzaamheden der hersenen en van het overige zenuwstelsel (*f. nervosa stupida*);

3.) of eindelijk zoodanige, waarin de aandoening des vatenstelsels het overwigt heeft (koortsen der vaten, *febres vasculosae*), en wel deels in ziekelijk bovenmatige spanning en opwekking met ontstekingachtigen toestand des bloed: ontstekingkoorts (*febris inflammatoria*), deels in volkomene verslapping der vaatwanden, opgelosten toestand des bloeds en veranderde menging der vochten: rotkoorts (*febris putrida*).

§. 12. Deze vormen van de eenvoudige koorts noemt men de hoofdvormen der koortsen, of karakters derzelve, wijl de verschillendste koortsachtige ziekten, hoe zamengesteld of hoe eenvoudig zij ook mogen zijn, immer eenen dezer vormen aannemen, hetgeen eenen wezenlijken

invloed op de behandeling uitoefent. Wij onderscheiden daarnaar als zoodanige hoofdvormen:

het tusschenpoozende (*intermitterende*),
het opgewekt-zenuwachtige (*erethistisch-nerveuse*),
het onderdrukt-zenuwachtige (*torpide-nerveuse*),
het rotachtige (*putride*),
het ontstekingachtige (*inflammatorische*)

karakter en komen bij de bijzondere behandeling daarop wederom terug.

§. 13. De voorzegging (*prognosis*) in koortsen rigt zich behalve de bijzondere gesteldheid (*individualiteit, idiosyncrasie*) van den lijder en den bijzonderen toestand zijner uitwendige omstandigheden naar het ontstaan, de oorzaken en de beteekenis der koorts, naar de regelmatigheid van haar verloop en hare scheidingen, naar haar bijzonder karakter en naar hare hevigheid en duur.

De natuur der koorts is immer meer of minder kritisch, weshalve hier heil en onheil nevens elkander liggen en de afloop een van beiden kan aanbrengen. De koorts kan dikwijls heilzaam worden, doch dikwijls ook, gelijk alle krachtige middelen, schadelijk en verderfelijk. Het regelmatige, tot de bestemde scheidingen trapsgewijze opklimmende verloop is in den regel gunstig; groote, snelle afwijkingen in het verloop, plotselijke verandering in het uitwendig aanzien, in de toestand der krachten en de stemming van den zieke zijn meestal gevaarlijk; ongewone verschijnselen bedenkelijk.

Vroege, overijlde, onvolkomene, te zeer op zich zelven staande scheidingen verlengen de ziekte of doen deze in gevaarlijker toestanden overgaan; een geheel wegblijven der plaatselijke of koortsscheidingen of van beiden maakt de voorzegging ongunstiger, zelfs bij schijnbaar gunstige omstandigheden. Ongewone scheidingen (ettergezwellen, uitwerpen van slijm uit de longen, speekselvloed enz.) vorderen in de hoogste mate de opmerkzaamheid van den geneesheer, daar zij den afloop twijfelachtig maken.

Een buitengemeen snel en hevig verloop is gevaarlijker wegens de overspanning der krachten en aanmerkelijke deelneming van de hersenen, van het hart, de longen in de ziekte: een vertraagd, lang gerekt, slepend verloop is bedenkelijk, daar dit ligtelijk in uittering overgaat.

Het tusschenpoozend en ontstekingachtig karakter is ten aanzien der voorzegging het gunstigste, ongunstig is deze

bij de zenuwkoortsen en de rotkoorts, hoewel ook hier de vroeger reeds vermelde bepalingen ter voorzegging (voorzeggingsmomenten) in aanmerking moeten worden genomen. Bij zamengestelde koortsen is de voorzegging zeer verschillend en rigt zich grootendeels naar de hoofdziekte of complicatie; eenvoudige koortsen zijn niet zonder voorbehoud als ligtelijker te genezen te beschouwen, dan zamengestelde, integendeel vallen zij veeltijds moeijelijker onder het bereik der kunst, zijn het ligchaam dikwijls veel verderfelijker, zoo als reeds de vergelijking der zenuw- en zinkingkoorts leert.

Ook moet de koorts onder alle omstandigheden wel als eene belangrijke ziekte worden beschouwd, welke bij hare snelle veranderingen in den tijd de aanhoudende en strengste oplettendheid van den geneesheer noodwendig vordert. (verg. J. N. PEZOLD, *de prognosi in febribus acutis. Lips.*, 1788. 8°.)

§. 14. De behandeling der koorts kan hier slechts in de algemeenste hoofdtrekken worden opgegeven, dewijl al het bijzondere daarvan tot de behandeling van de bijzondere vormen der koorts moet bespaard blijven. Hier vinden de aanwijzingen in de inleiding opgegeven in het algemeen hunne toepassing.

I. De schadelijke invloeden, die de ziekte hebben voortgebragt en deze nog tegenwoordig onderhouden en doen toenemen, moeten van den zieke verwijderd gehouden, of ten minste gematigd en onschadelijk gemaakt worden. Daarom is rust naar ligchaam en ziel bij den koortslijder een wezenlijk vereischte tot genezing, en de natuur zelve noodigt daartoe reeds door matheid en loomheid uit. Hevige indrukken op de zintuigen en gemoedsbewegingen moeten zooveel mogelijk van den zieke geweerd worden. Het oponthoud in eene niet al te zeer van de gewone afwijkende legerstede is den meesten koortslijders, zoo al niet aanhoudend, althans gedurende den tijd van den aanval of der verheffing noodzakelijk; nog meer het verblijf in eene niet al te helder verlichte en gelijkmatig verwarmde kamer en eene matig verwarmende, nergens knellende kleeding; zuiver en bij verwisseling doorwarmd linnengoed; koele, zuivere, dikwijls ververschte lucht met strenge vermijding van allen togt of windvang.

Koortszieken moeten meer drinken dan eten, hetgeen de natuur zelve reeds door den vermeerderden dorst en den veranderden eetlust schijnt te verlangen. De d r a n k moet

verdunnend zijn, nooit verhittend, en dan eens werkelijk verkoelend, zoo als de verschillende zuurachtige dranken (uit water met citroensap, wijnsteenroom, wijnsteenzuur, azijn, azijnhonig, bessen-, kersensap en derg.) en het selterswater; dan eens inwikkelend, zoo als de slijmachtige dranken met suiker (afkooksel van gerst, *Althaea*wortel, Hartshoorn enz.) en de zaadmelken, die tevens eenigzins bedarend zijn, maar zelden lang verdragen worden, daar zij de maag bederven, het hoofd bezwaren, dikwijls door droogheid der keel, die zij voortbrengen, den dorst vermeerderen; dan eens alleenlijk dorstlesschend en voedend, zoo als eenvoudig, niet gekookt water van gematigde temperatuur, afkooksel van brood, gerst, zouthout, rozijnen, appelen enz. Men moet uit deze dranken naar de bijzondere gevallen eene zorgvuldige keuze doen, ook behoort men den lijder niet overtollig veel te laten drinken om de buitendien reeds verzwakte spijsvertering niet nog meer te storen. Het is verkiezelijker weinig op eens te drinken en van tijd tot tijd den mond met versch water uit te spoelen.

Het e t e n behoort in het algemeen spaarzaam te geschieden, en de spijs weinig voedend te zijn, slechts zoo veel als noodig is, om de krachten te onderhouden en de scheidingen te ondersteunen, en derhalve kan deze eerst met de aanvankelijke herstelling rijkelijker en meer voedend worden. Ook moet de lijder slechts bij het afnemen of in den koortsvrijen tijd voedsel gebruiken, en ook niet kort voor den te verwachten koortstijd. Diensvolgens zijn vleeschspijzen ten minste in de vroegste tijdperken niet aan te raden; groenten kunnen slechts met voorzigtigheid toegestaan worden, daar de maag dezelve niet altijd verdraagt; meer of minder voedende, voor den eetlust, de krachten en den eisch der ziekte gepaste soepen blijven immer de meest geschikte spijs. Daarbij moet mede gelet worden op den aard der koorts, den ouderdom, de gewone spijs van den lijder, en de wijze, waarop de spijs verdragen wordt.

Verder is het van belang, stoelgang en pislozing in eenen regelmatigen gang te houden, waardoor men dikwijls geheel alleen vele ongunstige verschijnselen voorkomen, vele gevaarlijke complicatiën verhoeden en dikwijls eenen ongelukkigen afloop vermijden kan.

II. De verschijnselen, die op zich zelven gevaarlijk, zeer lastig zijn, de ziekte doen toenemen, de genezing verhinderen, vereischen dikwijls eene bijzondere opmerkzaamheid en moeten bestreden of verminderd worden, zonder het ver-

loop der ziekte te storen en de genezing te overhaasten. Daarom moet men noch te veel aan het ongeduld en de eigenzinnigheid des lijders toegeven, noch ook hardnekkig de individuele verscheidenheid in het verdragen der ziektetoevallen voorbijzien.

K o u d e wordt dan bovenmatig en dreigt met gevaar, wanneer zij met toevallen van kramp (*trismus*, *tetanus*, stuipen enz.) gepaard gaat of met verschijnselen van *asthma* of van beroerte, zoo als somtijds in tusschenpoozende koortsen. Eene eenigzins warmere bedekking, het wrijven der ledematen, handbaden, aftreksels van valeriaan of chamomillen met eenige druppels *Liq. anod. Hoffm.* of *Naphtha* zijn geschikte hulpmiddelen, tenzij de toestand meer dan een verschijnsel is en eene gewijzigde behandeling der ziekte zelve vordert.

H i t t e vereischt zelden eene symptomatische behandeling, wordt dikwijls door gevoelige, ongeduldige lijders overdreven en is bij wezenlijk zware gevallen één gevolg der ziekte zelve en daarom niet symptomatisch te genezen. Eene eenigzins koelere bedekking zonder blootstellen aan de koude, zuivere lucht, meermalen herhaalde verwisseling van linnen onder de noodwendige voorzigtigheid, matig koele drank, eenig *Aether acet.* met suiker kunnen daartegen aangewend worden.

D o r s t stijgt vooral in zenuwkoortsen dikwijls tot eenen hoogen graad, zoodat hij naauwelijks lesbaar is, wordt echter ook in andere koortsen geenszins door veel drinken verminderd, maar door dranken, naar den bijzonderen eisch der gevallen zorgvuldig ingerigt, en daardoor, dat de zieke weinig daarvan op eens drinke en dikwijls eenig zuiver, niet te koud water in de mond neme, lippen en tong daarmede bevochtige en, zonder inslikken, weder verwijdere.

W a l g i n g en o p r i s p i n g zijn in verband met gebrek aan eetlust en met eenen verkeerden smaak dikwijls de voorloopers der scheiding in gastrische koortsen en kunnen dan niet symptomatisch bestreden worden; veeltijds echter zijn zij niets anders dan de gevolgen van te veel drinken en van ongeschikte dranken, maken daarom eene betere keus in den leefregel noodzakelijk en wijken ligtelijk voor een kop Pepermuntaftreksel, eenige druppels *Aether sulph.* of slechts *Liq. anod.* op suiker of in thee genomen; dikwijls ook is het ruiken aan *Aeth. acet.*, aan eenig goed- en versch gebakken roggebrood toereikend. Ook hier is het

uitspoelen van den mond met zuiver, versch water nuttig.

Matheid, groote loomheid der ledematen, neiging tot onmagt enz. ligt somtijds in een voorafgegaan krachtverlies, gebreken in de gesteldheid in het algemeen en groote prikkelbaarheid des ligchaams, of het is een voorbode van eenen beginnenden zenuwachtigen toestand. Symptomatisch dienen daartegen het meest voorzigtig aangewende wasschingen der huid (aan de ledematen of over het geheele ligchaam) met warmen goeden wijnazijn, voor een derde gedeelte met water verdund, en die men desgevorderd eenige malen daags herhalen kan. Deze wasschingen doen ook voortreffelijke dienst bij eene slappe, weeke huid en bij gebrekkige scheiding door de huid, bij bloedophoopingen naar de hersenen en het hart enz.

Slapeloosheid, hoofdpijn, benaauwdheid en dergelijke verschijnselen zijn somwijlen gevolgen van gebrekkigen stoelgang, van eenen te hoogen warmtegraad, van eene te weinig gezuiverde lucht in de kamer, van gemoedsonrust bij den lijder, of gaan eene eenigzins vertraagde scheiding vooraf, enz. Daarom zijn de gemelde oorzaken weg te nemen en buitendien kunnen hier de reeds opgegevene wasschingen met azijn, hand- en voetbaden, het wrijven van het voorhoofd en der slapen met koud water en azijn of met *Aether*, het ruiken aan denzelve of het innemen van eenige druppels daarvan met suiker enz.

Sommige andere hier nog in aanmerking komende verschijnselen vinden eene meer geschikte plaats bij de bijzondere soorten der koorts zelven, dewijl zij geene algemeene, voor alle koortsen dezelfde behandeling, vorderen, noch overal eene enkel symptomatische hulp veroorloven, zoo als hoest, braking, jeuking der huid en derg.

III. Nevens de behandeling der soms aanwezige hoofdziekte of complicatie bestaat de voornaamste zorg bij de vervulling der derde aanwijzing in het voorbereiden, het leiden en bevorderen der scheidingen, hetwelk met behoorlijke inachtneming van het bijzondere koortskarakter en van het tijdperk der ziekte behoort te geschieden.

Aldus zal ontstekingkoorts, waarbij de natuurkrachten toereikend sterk en dikwijls bovenmatig zijn, eene geneeswijze vorderen, die de werkzaamheid van het vatenstelsel verminderen; bij de rotkoorts daarentegen, waar de werkzaamheid van het vatenstelsel verminderd, de *tonus* der vaatwanden verzwakt, de menging van het bloed zeer veranderd is, wordt ter bevordering der scheidingen eene op-

wekking en versterking van het leven des vatenstelsels vereischt. En gelijk bij de ontstekingkoorts een gelukkige uitgang in de meeste gevallen onder aanwending van weinige geneesmiddelen wordt bereikt, moet integendeel bij de rotkoorts meestal eene rijkelijke hoeveelheid van middelen, en nog met zeer onzekeren uitslag, aangewend worden. Bij de zenuwkoortsen zal ter bevordering der scheiding eene versterking van het zenuwstelsel, met voorzigtigheid bestuurd en de krachten niet overtreffende, noodig zijn, zoodat bij den opgewekten en prikkelbaren toestand (*febris nervosa versatilis*) de ziekelijke bewegelijkheid van dat stelsel verminderd worde door afleiding van den ziekelijken prikkel, behoedzame versterking der vaten en het in rust brengen der zenuwen, doch bij den nedergedrukten, typheusen toestand (*febris nervosa stupida*) daarentegen de hoogere zenuwwerkzaamheden, door afleidingen van allerlei aard, van de schadelijke invloeden, die hen onderdrukken en verlammen, worden bevrijd en door sterke en aanhoudende prikkelende middelen tot hare vorige werking teruggebragt. De tusschenpoozende koorts biedt noch van den kant van het vatenstelsel, noch van dien van het zenuwstelsel eene zoo ligtelijk toegankelijke zijde ter bestrijding aan, integendeel schijnt het evenwigt in de terugwerking dier beide stelsels, waardoor zich deze koortssoort onderscheidt, eene zekere hardnekkigheid te veroorzaken, die dikwijls slechts door het bepalen der behandeling tot de herstellings- of spijsverterings- (*reproductive*) organen en door specifieke middelen te genezen is.

Ten opzigte van de tijdperken der koorts, vereischt dat der toeneming de voorbereiding tot de scheidingen en gevolgelijk zelfs de verhoeding van diegenen, welke te vroeg zich voordoen; het tijdperk der hoogte vordert dikwijls de bestrijding der te groote hevigheid en het besparen der krachten tot de scheiding zelve benoodigd; bij dat der afneming eindelijk is deels het behoorlijk leiden der kritische ontlasting, deels het bevorderen der te trage en het beperken der te overvloedige eene behoefte, waartoe ook het opmerken van die nadeelen behoort, welke somtijds de organen te lijden hebben, waarin de plaatselijke scheidingen tot stand komen, b. v. de longen, het darmkanaal enz.

De behandeling der beginnende herstelling der koortsen of de nabehandeling heeft ten doel om de gevolgen, in het vaten- en zenuwstelsel teruggebleven (b. v. bloedophoopin-

gen, gevoeligheid enz) weg te nemen, deels om de gebreken, die een gevolg of eene voortzetting der hoofdziekte zijn, te behandelen (b. v. slijmziekte, leverkwalen enz.), deels zoodanige ongesteldheden te genezen, welke in het verloop der koorts, door het deelnemen van sommige werktuigen en werkzaamheden in den kring der ziekte en door complicatien ontstaan zijn (b. v. aandoening der buiksingewanden [*gastricismus*], huidwaterzucht enz.). Buitendien is bijna geene andere ziekte zoo zeer tot wederinstortingen (*recidiven*) geneigd, als de koorts, en deze omstandigheid vordert mede bij de nabehandeling eene aanhoudende strenge opmerkzaamheid ten aanzien der schadelijke invloeden, die deze kunnen te weeg brengen, en een zorgvuldig gewennen aan de vroegere spijs en levenswijze, als ook aan den vroegeren arbeid. De herstelling der krachten, die na eenigzins belangrijke koortsen altijd zeer gezonken zijn, behoeft wel geenszins immer wezenlijke geneesmiddelen, het minste althans immer versterkende middelen, maar wel eene strenge opmerkzaamheid van de zijde des geneesheers ten opzigte van het voedsel, de beweging en dergelijke omstandigheden. In de meeste gevallen zijn beweging in de vrije lucht en het gebruik van eenvoudige, eerder koele dan warme, niet te dikwijls herhaalde en niet te lang voortgezette baden de gewigtigste hulpmiddelen.

§. 15. GALEN'S *Fieberlehre*, *von* K. SPRENGEL. *Bresl. und Leipz.*, 1788, 8°.

MAX. STOLL, *aphorismi de cognoscendis et curandis febribus. Vindob.*, 1786 8°. *ib.* 1822. 8°. (In het Hoogd. door J. EYEREL, *Wien*, 1787. 8°.)

J. CH. REIL, *über die Erkenntniss und Cur der Fieber. Halle*, 1797—1815. 5. 8°.

F. W. VAN HOVEN, *Versuch einer praktischen Fieberlehre. Nürnb.*, 1810. 8°.

F. A. WALCH, *Untersuchung über die Natur und Heilung des Fiebers und Bemerkungen über die Vorbauung desselben. Leipz.*, 1813. 8°.

C. H. BAUMGÄRTNER, *über die Natur und Behandlung der Fieber. Frankf.*, 1827. 2. 8°.

J. R. BISCHOFF, *Grundsätze zur Erkenntniss und Behandlung der Fieber und Entzündungen.* 2. *Aufl. Wien.*, 1830. 8°.

F. A. G. BERNDT, *die Fieberlehre nach dem jetzigen Standpunkte der medicinischen Erfahrung, zum Gebrauche für praktische Aerzte. Leipz.*, 1830. 2. 8°.

1.) De tusschenpoozende koorts.

§. 16. De tusschenpoozende of koude of afwisselende koorts (*febris intermittens*) is eene koorts, dikwijls van algemeen heerschende (*epidemische*) en inheemsche (*endemische*) oorzaken afhangende, met een duidelijk gevoel van koude en bepaald afwisselenden typus. Deze typus zelf is of dagelijksch, of derdendaagsch, of vierdendaagsch, en zelfs wil men nog langere tijden van terugkeer (*perioden*) hebben waargenomen. De tusschenpoozende koorts kan derhalve als eene reeks van afzonderlijke, duidelijk van elkander gescheidene koortsen beschouwd worden, waarvan ieder hare tijdperken doorloopt en hare scheidingen vertoont, doch op zulk eene wijze, dat slechts eene reeks van zoodanige aanvallen en afzonderlijke scheidingen de geheele ziekte scheidt en ten einde brengt. Dien ten gevolge moet het verloop der tusschenpoozende koorts in eene dubbelde betrekking worden beschouwd, deels namelijk dat van iederen bijzonderen aanval; deels dat der ziekte in het geheel.

§. 17. Het verloop van iederen aanval of *paroxysmus* in de tusschenpoozende koorts is het volgende:

Iedere aanval wordt door een tijdperk der voorloopers (*prodromi*) voorafgegaan, dan eens meer, dan eens minder merkbaar, en van verschillenden, meestal slechts korten duur, omtrent van een half uur. Het bestaat in een gevoel van matheid en loomheid, neiging tot geeuwen, tot rekken en uitstrekken der ledematen, bleekheid van het gelaat, blaauwe kleur der nagels.

Daarop wordt het gevoel van koude sterker en duidelijker en stijgt onder rillingen tot werkelijke koortskoude van verschillenden graad, met stijfheid, klapperen der tanden, stamelen, somwijlen met tonische en clonische kramptrekkingen. Daarbij is de huid bleek, op het gevoel droog, koud, het gelaat ingevallen; de *turgor vitalis* zeer verminderd, de mond droog, de dorst hevig, de pols menigvuldig, klein, hard, zamengetrokken, somwijlen ongelijk en tusschenpoozend; de pislozing spaarzaam; de pis zelve helder, weinig gekleurd. Dit tijdperk wordt naar de hevige koude, die bij de tusschenpoozende koorts karakteristiek en altijd aanmerkelijker is, dan bij eenige andere nalatende of remitterende koorts, het tijdperk der koude (*stadium frigoris*) genoemd, en komt in het algemeen met het tijdperk der toeneming overeen. Het is

van verschillenden duur, van een half tot 4, 6 uren en daarboven.

Eene afwisseling van koude en hitte kenmerkt het einde van het vorige tijdperk en het begin van een nieuw, waarin de hitte het hoofdverschijnsel is. Deze hitte is van eenen brandenden aard (*calor ardens*), verspreidt zich van het gelaat en de bovenste deelen naar beneden zeer spoedig over de geheele huid, en wordt als de koude van het vorige tijdperk niet slechts door den lijder, maar ook door den waarnemer bemerkt. De huid is droog, rood, opgezet; de pols eenigzins vrijer, voller, menigvuldiger, maar nog hard en snel aanslaande; de mond droog, de dorst groot en toenemende; de pis nog helder, rood, vurig, zonder troebelheid of verzadiging. In plaats der toevallen van kramp, in het vorige tijdperk somwijlen op te merken, neemt men in dit zeer dikwijls hoofdpijn, zwaarte in het hoofd, groote gevoeligheid der zintuigen waar. Dit tijdperk noemt men het tijdperk der hitte (*stadium caloris*), en is in het algemeen met het tijdperk der hoogte bij heete ziekten overeenkomende; deszelfs duur is onbepaald.

Een langzamerhand week en vochtig worden der huid een golvende, groote, volle, weeke, in het eerst somtijds ongelijke pols, kondigt den aanvang van het derde tijdperk aan, waarin een warm, soms zelfs overvloedig, zuurriekend zweet, van het gelaat en de bovenste deelen beginnende, over het geheele ligchaam zich gelijkmatig uitbreidende, het hoofdverschijnsel is. Met het uitbreken van het zweet wordt de toestand van den lijder eenigzins verligt, de algemeene spanning der beide vorige tijdperken verdwijnt, de dorst en de droogheid des monds verminderen, en de pis wordt nu rijkelijker geloosd, neemt eene troebele, verzadigde geaardheid aan en laat zeer spoedig een ligt, roodachtig, meest naar zand van tegels gelijkend bezinksel vallen, dat zich door staan en omschudden niet weder oplost en meestal tamelijk vast aan het glas blijft hangen. Dit tijdperk is het tijdperk van het zweet (*stadium sudoris*) en beantwoordt geheel aan het kritisch tijdperk der heete ziekten, of dat der afneming. Deszelfs duur is gewoonlijk langer dan van de overige tijdperken.

Met het tijdperk van het zweet neemt de aanval der tusschenpoozende koorts een einde, en de koortsvrijheid begint, welke aanvankelijk nog van matheid, hoofdpijn enz. vergezeld wordt, die spoedig ophouden.

§. 18. Het verloop der ziekte in het geheel bij de tusschenpoozende koorts is gewoonlijk het volgende: Zonder eenige voorboden, of allezins met de verschijnselen, die tot de hoofdziekte behooren, begint de tusschenpoozende koorts met den aanval (*paroxysmus*) zelven. Het eerste tijdperk der ziekte kenmerkt zich door gematigdheid der aanvallen, door derzelver gemis van scheiding, door onregelmatigen, dikwijls zelfs tot den remitterenden naderenden typus. In het geheel vertoont de ziekte zich in dit tijdperk als eene zuiver dynamische.

Spoedig worden de scheidingen der bijzondere aanvallen duidelijker, de koude heviger, de koortsvrijheid zuiverder, de typus regelmatiger en bestendiger. Tevens worden echter de werkzaamheden der eerste wegen meer in den cirkel der ziekte betrokken, er ontstaat gebrek aan eetlust, de tong toont beslag, de smaak wordt onaangenaam, somtijds metaalachtig, de onderbuik zet op, de stoelgang wordt ongeregeld, en dergelijke gastrische verschijnselen meer. De ziekte verschijnt in dit tijdperk als volkomen ontwikkelde tusschenpoozende koorts, maar niet meer als enkele dynamische aandoening.

Deze toestand gaat weldra nog verder, deelt zich aan de tweede wegen en het geheele herstellingsstelsel mede: er ontstaat groote matheid en loomheid, bleeke, vale kleur der huid, de oogen zijn ingevallen ook gedurende de koortsvrijheid, er verschijnen algemeene teekenen van gestoorde, verminderde voeding, werkelijke kwaadsappige toestand.

In dit of in het vorige tijdperk scheidt de ziekte zich somtijds door hulp der natuur of kunst gunstig onder ontlasting van eene rijkelijke, stroogele pis zonder bezinksel en onder eene wel niet overtollige, doch evenwel tamelijk rijkelijke afzondering van zweet, dikwijls ook onder het verschijnen van eenen voorbijgaanden uitslag aan den mond (*hidroa febrilia, sudamina febrilia*), die uit blaasjes en dunne roofjes bestaat.

Stijgt de ziekte nog hooger, dan doen zich opzwellingen der milt voor, van verschillende, dikwijls zeer aanmerkelijke grootte, de koortskoek (*placenta febrilis*), en opzwellingen en veranderingen in vorm van de lever, buikwaterzucht, geelzucht en dergelijke toestanden, waarbij ook wel eene doodelijke vermagering (*atrophia*) ontstaan kan.

Aldus bestaat er dan allezins een verloop der ziekte in het geheel, wiens beeld kenbaar genoeg is, en dat ons bij de behandeling zekerder zal leiden, dan het optellen van

het getal der aanvallen, waaraan men zich naauwelijks zeker houden kan. Men zegt wel, dat de alledaagsche koorts zich met 9 tot 14 aanvallen, de derdendaagsche met 7 tot 9, de vierdendaagsche met 14 tot 16 scheidt; doch deze opgaven hebben weinig zekerheid en zijn van geringe practische waarde. De duur van het geheele verloop blijft menigmaal binnen de grenzen der heete ziekte, doch strekt zich ook wel chronisch tot eenige maanden, ja tot een half en geheele jaren uit.

§. 19. Wat den uitgang der tusschenpoozende koorts betreft, zij gaat of in gezondheid, of in andere ziekten, of in den dood over.

In gezondheid gaat de tusschenpoozende koorts over door de scheidingen, die in de bijzondere aanvallen langzamerhand zijn tot stand gekomen, en door onmiddelijke hulp en invloed der kunst, waarbij, behalve eenige storing der spijsvertering en meerdere of mindere matheid, vooral de neiging tot recidiven overblijft, waaraan, uitgenomen de zenuwziekten, geen ziektevorm zoo zeer onderhevig is, als de tusschenpoozende koorts. Voornamelijk zijn het de langdurige tusschenpoozende koortsen, die ligtelijk op nieuw zich verheffen, en in den herfst zijn dikwijls reeds geringe misslagen in den leefregel en gemoedsaandoeningen genoegzaam, om wederom de koorts te verwekken. Merkwaardig is het, dat bij de recidiven dezer koorts de vorige typus nog merkbaar is; zoo zijn de voormalige koortsdagen ook diegenen, waarop die wederinstortingen het liefst plaats vinden; aldus maken de derdendaagsche koortsen gaarne op den zevenden, de alledaagsche en vierdendaagsche op den veertienden dag na den laatsten aanval nog recidiven; ja somtijds verschijnen zij nog zeer laat op eenen koortsdag.

Somwijlen geschiedt de overgang van de tusschenpoozende koorts in gezondheid daardoor, dat zij haren typus verandert; zoo gaan somtijds de vierdendaagsche en alledaagsche in derdendaagsche over en worden op die wijze gemakkelijker te genezen. Niet onvoorwaardelijk echter is de verandering van typus immer een zoo gunstig verschijnsel, en de derdendaagsche koorts wordt hardnekkiger en moeijelijker te genezen, wanneer zij den vierdendaagschen typus, gevaarlijker en meer uitputtend, wanneer zij den alledaagschen aanneemt. Deze overgang in de verschillende soorten van den afwisselenden typus geschiedt of langzamerhand door het vooruit- of achteruitgaan der aanvallen, of door plotseling uitblijven van verwachte en het optre-

den van nieuwe aanvallen in het tijdperk der koortsvrijheid.

Bij den overgang der tusschenpoozende koorts in andere ziektevormen verdient het eerst diegene vermelding, waarbij de afwisselende typus in den nalatenden (*remittens*) verandert, hetgeen vooral bij het ontstekingachtige of rotachtige karakter, en bij eene gastrische, galachtige, slijmachtige complicatie, eerder bij alledaagsche, dan bij andere koortsen van deze soort plaats vindt. Deze verwisseling wordt aangekondigd door korte onzuivere koortsvrijheid, door het verschijnen der aanvallen met den avond en een sterk vooruitspringen derzelve. Eene hardnekkige tusschenpoozende koorts wordt dikwijls op deze wijze gemakkelijker te genezen, doch andere veeltijds gevaarlijker; ook kan de tusschenpoozende koorts in eene uitterende (*comsumtive*) koorts overgaan. Eene eigenaardige soort van koortsen, welke tusschen de afwisselende en nalatende geplaatst is, noemt men h a l f a a n h o u d e n d e k o o r t s e n (*febres subcontinuae*).

Van de overgangen in chronische ziekten werd boven reeds van milt- en leverziekten, waterzucht en vermagering melding gemaakt, en buitendien kan eene te vroeg of ondoelmatig genezene tusschenpoozende koorts ziekteverplaatsingen (*metastases*) naar andere inwendige deelen maken en alzoo aanleiding geven tot zeer vele, dikwijls eerst zeer laat te voorschijn komende ziekten.

Gelijk de tusschenpoozende koorts door de zoo even genoemde ziektetoestanden middelijk in den dood kan overgaan, heeft deze uitgang ook somwijlen onmiddelijk in de koorts zelve plaats, en wel meestal in het tijdperk der koude van den aanval. Sommige tusschenpoozende koortsen namelijk worden in dezen tijd door gevaarlijke toevallen, meestal van eenen zenuwachtigen aard, vergezeld en veroorzaken daardoor dikwijls reeds na weinige aanvallen den dood. Men heeft zoodanige koortsen derhalve b o o s a a r d i g e of v e r g e z e l d e t u s s c h e n p o o z e n d e k o o r t s e n (*febres intermittentes malignae seu comitatae*) genoemd, die in vele streken menigvuldig, in andere daarentegen zeldzaam of in het geheel niet voorkomen. Toevallen van deze tusschenpoozende koortsen zijn: hevige hoofdpijnen, krampen van tonischen en clonischen aard, slaapzucht, beroerte, flaauwte, ijling, watervrees, stemmeloosheid, voorbijgaande blindheid, maagpijn, kolijk, braakloop, braking, pijnen der ledematen,

bloedvloeijingen en andere meer. Men heeft daarnaar ook wel als bijzondere soorten der tusschenpoozende koorts onderscheiden: *febris intermittens cephalica*, *spasmodica*, *tetanica*, *convulsiva*, *soporosa*, *comatosa*, *lethargica*, *apoplectica*, *lipothymica*, *syncopalis*, *delirans*, *hydrophobica*, *aphonica*, *amaurotica*, *cardialgica*, *colica*, *cholerodes*, *asodes*, *arthritica*, *haemorrhagica coet.* In het tijdperk der hitte komen zelden gevaarlijke toevallen voor, in het tijdperk van het zweet somtijds een sterk uitputtend zweet, dat niet kritisch, maar smeltend (*colliquatief*) is.

De lijkopeningen leveren buiten de somtijds zeer aanmerkelijke uitzettingen, veeltijds verhardingen der milt, niets op, dan hetgeen men bij deze verschijnselen en naziekten ook buitendien gewoonlijk aantreft.

§. 20. De verschillende typus der tusschenpoozende koortsen is zeer innig met derzelver verschillende wezen verbonden en daarop is eene gewigtige verdeeling dezer koortsen gegrond.

De alledaagsche tusschenpoozende koorts, *febris intermittens quotidiana* (of de eendaagsche, dewijl hare omloop, d. i. aanval en koortsvrijheid te zamen, in 24 uren plaats heeft), tast meestal kinderen en personen van eene zwakke, lymphatische gesteldheid aan, komt zeldzamer voor, is langwijlig, moeijelijk te genezen. Men zij bedacht deze koorts niet te verwarren met de nalatende koorts, waarin zij gaarne pleegt over te gaan; de hevigere koude, het bezinksel der pis, de wezenlijke koortsvrijheid zonder eenig verschijnsel van koorts en het verschijnen van den aanval meer in den voormiddag dan des avonds zullen de herkenning gemakkelijker maken. Ook is zij ligtelijk te verwisselen met de dubbeld-derdendaagsche koorts en kan van deze slechts door de vergelijking der bijzondere aanvallen met elkander, somwijlen ook in het geheel niet onderscheiden worden.

De anderendaagsche tusschenpoozende koorts, *febris intermittens tertiana* (juister de tweedaagsche, *febris interm. bidua*, dewijl de omloop dezer koorts 48 uren of twee dagen vordert), komt vooral in de lente, bij volwassenen, en in het algemeen het meest van allen voor; zij is goedaardig en ligtelijk te genezen, dikwijls tot de ontstekingachtige naderende, op galachtige volgende, maakt hare aanvallen liefst in de middaguren met hevige koude en zuivere koortsvrijheid. Zij wordt

somwijlen dubbeld aangetroffen en zweemt dan als dubbeld-derdendaagsche (*febr. interm. tertiana duplicata*) zeer naar de alledaagsche, zoodat dan om den tweeden dag een sterker en een zwakker aanval, bij gevolg dagelijks een, verschijnt.

De derdendaagsche tusschenpoozende koorts, *febris intermittens quartana* (juister de driedaagsche, *febris interm. tridua*, daar hare omloop zich binnen 72 uren of drie dagen bepaalt), komt meestal in den herfst, bij personen van zwartgallige gesteldheid voor en heeft veelal haren grond in de onderbuiksingewanden, is derhalve hardnekkig, moeijelijk te genezen, algemeener dan de alledaagsche, zeldzamer dan de derdendaagsche. Zij maakt hare aanvallen liefst in de namiddaguren, somwijlen gaat zij in eene *febris intermittens duplicata* over, daar zij op eenen der beide koortsvrije dagen een' aanval maakt, zelfs wil men eene *febr. interm. triplicata* hebben waargenomen, waarbij op beide koortsvrije dagen een aanval plaats vindt, en aldus het geheel naar eene *febris quotidiana* met ongelijke aanvallen zweemt.

De vijfdaagsche, zevendaagsche tusschenpoozende koorts zijn zeer zelden waar te nemen geweest, en in deze gevallen wel niet als bijzondere typen, maar omdat er een of andere aanval van den anderendaagschen en derdendaagschen typus wegbleef.

Dubbelde tusschenpoozende koortsen (*febres intermittentes duplices*) noemt men zoodanige, waarbij op den bestemden koortsdag twee aanvallen in plaats van eenen worden waargenomen, en men spreekt in dit opzigt van eene *febris interm. tertiana duplex*, *quartana duplex coet.*

§. 21. Naar het karakter der koorts zijn de tusschenpoozende koortsen deels zuiver, wanneer zij het karakter der afwisselende koorts zonder vermenging en zonder medelijdendheid van eenig bijzonder orgaan bezitten; deels ontstekingachtig, welke in den winter en het begin der lente en bij heerschende noorden- en oostenwinden jonge bloedrijke personen aantasten en door den pols, de onzuivere koortsvrijheid en door de meestal daarbij gepaard gaande borstaandoeningen te herkennen zijn; deels van een rotachtig en zenuwachtig karakter, waartoe bijzonder de moeraskoortsen en de boosaardige behooren.

Ook de complicatie deelt aan deze koortsen dikwijls eene bijzondere verandering van den uitwendigen vorm mede;

aldus zijn sommige tusschenpoozende koortsen gastrisch, met eene sterkere deelneming der eerste wegen aan de ziekte; galachtig meestal bij reeds te voren aanwezige ziekte van de lever en bijkomende of daaruit ontstaande koorts; zinkingachtig en rheumatisch bij de voorjaarskoortsen; slijmachtig bij alledaagsche en derdendaagsche, en gaan dan ligtelijk in slepende koortsen over; zwartgallig veelal bij derdendaagsche van langdurige geaardheid. Daarenboven zijn er nog vele andere complicatiën mogelijk, welke de tusschenpoozende koortsen kunnen vergezellen, of waarbij ook de tusschenpoozende koorts als symptomatisch waargenomen wordt, doch in welk geval intusschen ook dikwijls de remissie voor eene koortsvrijheid kan gehouden zijn geworden.

§. 22. Bedekte of gemaskerde tusschenpoozende koortsen (*febres intermittentes occultae seu larvatae*) noemt men zoodanige, bij welke de koortsverschijnselen geheel of ten deele ontbreken en in het laatste geval door andere ziektetoevallen worden vervangen. De dikwijls hier zeer moeijelijke herkenning is gegrond op de endemische en epidemische omstandigheden, op den regelmatigen typus, de volkomene koortsvrijheid, het tegelzandachtig bezinksel der pis, en op den goeden uitslag der behandeling door koortsverdrijvende middelen.

Hiertoe behooren in de eerste plaats de gedeeltelijke, niet geheel ontwikkelde, tusschenpoozende koortsen (*febres intermitt. incompletae, imperfectae*), waarbij in bijzondere aanvallen het een of ander gewigtig verschijnsel ontbreekt; dit heeft het minste met de koude, het menigvuldigste met het zweet plaats, en duidt dikwijls slechts het begin of het verdwijnen der ziekte aan.

Eveneens moeten hiertoe de door sommige artsen naam gemaakt hebbende plaatselijke tusschenpoozende koortsen (*febres interm. locales seu partiales*), gerekend worden, wanneer men dezen in het algemeen eene plaats wil inruimen. Zij zouden zich als eene regelmatig wederkeerende kramp van bijzondere deelen, vooral van een of ander lidmaat, of ook van eene geheele helft des ligchaams voordoen, welke met plaatselijke koude, hitte en zweet gepaard gaat, doch de algemeene gezondheidstoestand overigens ongehinderd laat.

Verder bestaan er hevige hoofdpijnen, ijlhoofdigheid, beroerten, flaauwten, tandpijnen, vallende ziekte, maagkramp, kolijk, braking, bloedhoest, asthmatische toevallen en vele andere

verschijnselen, welke somwijlen in eenen regelmatig tusschenpoozenden typus voorkomen, zonder dat er eenige koortsverschijnselen merkbaar zijn, en worden daarom tot de bedekte tusschenpoozende koortsen gerekend of als eene zenuwziekte van bijzonderen aard onder den naam *intermittens* beschouwd.

§. 23. De verwijderde oorzaken der tusschenpoozende koorts doen deze ontstaan deels, omdat zij eenen aanleg tot dezelve vestigen, deels, omdat zij zich als gelegenheidsoorzaken bij eenen bestaanden aanleg voegen.

Tot den aanleg, aanleiding gevende oorzaken behooren in de eerste plaats endemische omstandigheden, bijzonder plaatselijke toestanden, in zoo verre sommige streken, vooral waterrijke, lage, vlakke landen, moerassen, kusten, vochtige dalen en derg. vele tusschenpoozende koortsen voortbrengen, terwijl deze ziekte in andere droogere en hooger gelegene landen bijna in het geheel niet voorkomt; vervolgens epidemische omstandigheden, in zoo verre niet alleen de jaarsepidemie (vooral lente en herfst) tusschenpoozende koortsen voortbrengt, maar zulks ook door de staande (*stationnaire*) en tusschenloopende (*intercurrente*) ziektegesteldheid (*constitutie*) geschiedt. In het algemeen schijnt de tusschenpoozende koorts in eene nog weinig nagevorschte, doch zeker zeer merkwaardige betrekking tot de aardrijkskundige verspreiding en geschiedkundige ontwikkeling van het menschelijke geslacht te staan. Ook de luchtstreek en de weêrsgesteldheid, daarin heerschende, heeft eenen werkelijken invloed op het ontstaan der tusschenpoozende koortsen, en voornamelijk schijnt het vochtige, koude, nevelachtige, daarnevens echter ook het vochtige en warme weder eene zoodanige werking uit te oefenen. Onder de persoonlijke, individuele aanleidingen tot tusschenpoozende koortsen noemt men deels de jongelingsjaren en den mannelijken leeftijd, daar kinderen en grijsaards zelden door tusschenpoozende koortsen worden aangetast; vervolgens de zwangerschap en het kraambed; de herstelling uit ziekten in het algemeen en uit tusschenpoozende koortsen in het bijzonder; slechte, zwaar te verteren, weinig voedende spijs, zwakke spijsvertering in het algemeen; verslijming, verstopping der ingewanden enz.

Tot de gelegenheidgevende oorzaken der tusschenpoozende koorts behooren misslagen in den leefregel; aanmerkelijke, vooral met doornat worden gepaarde verkoudingen; avondlucht, moeraslucht, verandering van

woonplaats en luchtstreek; gemoedsaandoeningen, vooral schrik, vrees, toorn enz.; gebrekkige spijsvertering, onderdrukking van sommige afscheidingen en ontlastingen van natuurlijken of ziekelijken aard, welke tot eene gewoonte waren geworden, zoo als de stonden- en aanbeijenvloed, van voetzweet, fontanellen, etterdragten; verplaatsingen van andere ziekten, als jicht, huiduitslagen. Door sommige geneeskundigen wordt eene bijzondere aanstekende stof óf geheel ten onregte aangenomen en met de epidemische invloeden verward, óf het is niets anders dan de bij zenuwziekten bekende daadzaak, dat prikkelbare, daartoe zeer geneigde personen dikwijls alleenlijk door het zien van eenen aanval ook daardoor aangetast worden.

§. 24. De naaste oorzaak der tusschenpoozende koorts is onbekend, en indien men in vroegere tijden eene wezenlijke ziektestof, door de scheidingen te ontlasten, in de latere tijden eene dynamische ontstemming der zenuwen, ongelijke verdeeling van den zenuw*aether* enz. voor zulk eene naaste oorzaak liet gelden, leidt dit wel tot de niet onbelangrijke leer, dat noch eene bloot stoffelijke, noch ook bloot dynamische oorzaak den grond der tusschenpoozende koorts uitmaken moet, dat men derhalve bij de behandeling zoowel te denken hebbe aan het bevorderen der natuurlijke scheidingen, als aan het verbeteren der zenuwontstemming; en allezins komt de gezamenlijke behandeling der tusschenpoozende koortsen op deze beide gegevens neder.

Wij hebben in de algemeene koortsenleer (§. 11.) drie hoofdvormen onderscheiden, op deze wijze, dat bij den eenen voornamelijk het vatenstelsel aangedaan is (ontstekingkoorts en rotkoorts), bij den tweeden bij voorkeur het zenuwstelsel (zenuwkoorts), en bij den derden eindelijk de ziekelijke aandoening in beide stelsels tamelijk gelijkmatig tegen elkander overstaat (tusschenpoozende koorts). En wanneer er nu zoo vele omstandigheden zijn, die schijnen aan te duiden, dat de tusschenpoozende koorts in een naauw verband met de onderbuiksingewanden staat, daar zij niet alleen zeer snel de spijsvertering en voeding binnen haren kring betrekt, maar ook dikwijls van ziekten dezer werkzaamheden uitgaat, wanneer wij epidemieën van tusschenpoozende koortsen gaarne gelijktijdig met gastrische zien ontstaan, wanneer derhalve vele geneeskundigen het stelsel der zenuwknoopen voor de bron der tusschenpoozende koorts willen gehouden hebben, zal het wel geoorloofd zijn, dezelve aan

te merken als eveneens der herstelling (*reproductio*) toebehoorende, als de ontsteking- en rotkoorts (vaatkoorts) tot de levenswerkzaamheden, en de zenuwkoorts tot de dierlijke werkzaamheden te rekenen is. Op deze wijze zouden wij in de boven vermelde drie koortsvormen de beelden der koortsachtige ziekten volgens de drie hoofdwerkzaamheden des ligchaams bezitten.

§. 25. De voorzegging der tusschenpoozende koorts is verschillend volgens de natuur en het verloop, naar het karakter en den typus, naar de oorzaken en de individuën zelven.

Eene eenvoudige tusschenpoozende koorts is over geheel minder gevaarlijk dan eene zamengestelde, en bij deze rigt zich de voorzegging naar de natuur van de hoofd- of nevenaandoening, voor welke de tusschenpoozende koortsen zich somwijlen scheidend en heilzaam vertoonen. Eene eerst kortelings ontstane tusschenpoozende koorts is des te gunstiger in de voorzegging, naarmate zij zuiverder is; eene verouderde doet zich des te hardnekkiger voor, hoe minder eene hoofdaandoening daarnevens wordt waargenomen. Het ontstekingachtige karakter is naast de eenvoudige tusschenpoozende koorts het minst gevaarlijke, het zenuwachtige en rotachtige met groot gevaar verbonden; waarom diegenen, welke in het tijdperk der koude met zenuwachtige verschijnselen gepaard gaan, gewoonlijk kwaadaardige genoemd worden. Hoe langer de ziekte reeds geduurd heeft, des te langwijliger wordt de genezing, en bedenkelijk voor den zieke is vooral het afnemen der krachten, de kwaadsappige en waterzuchtige toestand.

Liefst ziet men, dat de bijzondere aanvallen in hun geheel verschijnen; het outbreken van wezenlijke verschijnselen en van kritische ontlastingen duidt eene gestoorde koortsvrijheid en eenen langeren duur der ziekte of eene nog verborgene kwaadaardigheid derzelve aan. Daarbij nogtans moet men in het oog houden, of de ziekte reeds meer of minder is voortgegaan, daar de eerste aanvallen dikwijls nog zonder scheidingen zijn, deze eerst later zich meer volkomen ontwikkelen, en nadat de ziekte bestreden is óf plotseling óf langzamerhand wederom verdwijnen.

De anderendaagsche typus is de gunstigste, het gemakkelijkste te genezen; de alledaagsche typus berust op eene meer aanmerkelijke oorspronkelijke of hoofdaandoening, die niet immer zich terstond openbaart, en is daarom somwijlen met eenig bedekt gevaar verbonden; de derdendaag-

sche typus is langwijlig, ligtelijk tot kwaadsappigheid neigende. Een regelmatige typus is gunstiger dan een onregelmatige, doch een typus, die gedurende eenigen tijd onveranderd blijft en zeer bepaald terugkeerende aanvallen maakt van zeer regelmatigen duur en geaardheid, is eene omstandigheid, welke hardnekkigheid te kennen geeft, vooral wanneer daarbij de koude zeer aanmerkelijk is. Bij derdendaagsche koortsen is het vooruitspringen, bij alledaagsche het achteruitspringen van den typus een gunstig teeken, dewijl beide op deze wijze gewoonlijk in anderendaagsche overgaan; ook is het achteruitspringen somwijlen een teeken, dat de ziekte zelve wezenlijk verminderd is en weldra zal eindigen. Een sterk vooruitspringen en gelijktijdig verlengen der aanvallen geeft eene neiging te kennen, om in den nalatenden typus over te gaan; dit is te verwachten, wanneer de koortsvrijheid niet zuiver is.

De epidemieën vertoonen zeer verschillende graden van goedaardigheid en kwaadaardigheid, zijn gemakkelijker of moeijelijker te genezen, en hiernaar moeten de gevallen, die in dezelve voorkomen, beoordeeld worden. Dit geldt mede van de endemische tusschenpoozende koortsen; doch men kan in het algemeen aannemen, dat de inheemsche kwaadaardiger zijn, dan zij, die epidemisch of verspreid (*sporadisch*) verschijnen. De voorjaarskoortsen hebben eene gunstigere voorzegging dan de herfskoortsen.

Tusschenpoozende koortsen, die van psychische oorzaken afhangen, hebben eene zeer hardnekkige geaardheid en worden somtijds door psychische middelen (sympathetische geneeswijzen) genezen.

Zwangeren worden door tusschenpoozende koortsen met miskraam of ontijdige geboorte bedreigd, ook wijkt bij hen zoodanige koorts dikwijls eerst met de verlossing en is somtijds niet zonder nadeeligen invloed op de voeding en ontwikkeling der vrucht. Niet minder gevaarlijk zijn deze koortsen bij kraamvrouwen, bij uitgeputte, slecht gevoede en kwaadsappige personen in het algemeen, bij ziekten van den onderbuik en zenuwziekten, bij jonge kinderen en zeer oude lieden.

§. 26. Bij de behandeling der tusschenpoozende, gelijk bij alle andere koortsen, komt het, na de noodige opmerkzaamheid omtrent de oorzaken en de welligt aanwezige gevaarlijke verschijnselen, voornamelijk daarop aan, om de scheidingen te bevorderen, en daar deze bij de tusschen-

poozende koortsen meer dan bij andere op bijzondere en van elkander gescheidene tijden plaats hebben, eischt iedere aanval zoowel als de ziekte in haar geheel eene bijzondere therapeutische beschouwing, gelijk wij ook reeds in het ziektekundig opzigt zoodanig eene rangschikking hebben gevolgd.

§. 27. De behandeling van iederen aanval in het bijzonder bestaat in het volgende:

I. Wanneer de tijd nadert, waarin de aanval gewoonlijk zijn begin neemt, moet de zieke geene spijs, ten minste geene overvloedige of moeijelijk verteerbare gebruiken; de maaltijd moet eenige uren te voren genomen zijn. Evenmin mag er eene opvulling der maag met dranken plaats vinden, daar buitendien in den aanval het drinken iets meer gevorderd wordt, dan gewoonlijk. Voor stoelgang moet door een klisteer gezorgd worden, wanneer deze langer dan twaalf uren ontbreekt. Inspanning van het ligchaam zoowel als van den geest, gemoedsaandoeningen, uitputtingen moeten vermeden worden. Te naauw sluitende of te warme kleeding moet de lijder afleggen en zich in een matig warm vertrek begeven, zoo veel mogelijk stil, waar hem de beginnende koude ook weldra te bed zal noodigen. Hierin moet gedurende de koude de bedekking eenigzins warmer zijn, en bij eene zeer hevige koude met toevallen van kramp verbonden, kan men ook warme waterflesschen of kruiken aan de voeten, en warme doeken op den onderbuik aanbrengen, en een aftreksel van Chamomillen, Valeriaan of Pepermunt laten drinken. In het tijdperk der hitte moet de bedekking voorzigtig eenigzins worden verminderd, het hoofd moet hooger liggen, en men kan dan eenigen verkoelenden zuurachtigen drank laten gebruiken. In het tijdperk van het zweet moet de bedekking wederom iets warmer worden ingerigt; volgens bevinding der omstandigheden kan de verkoelende drank nog toegediend of tegen eenen warmen, matig zweetdrijvenden verwisseld worden. Van belang is het, het zweet volkomen af te wachten, zonder dit door kunstmatige middelen of bovenmatige bedekking geweldadig aan te zetten; beide kan eene onzuivere koortsvrijheid ten gevolge hebben. Nadat het zweet geheel heeft opgehouden moet het linnen met voorzigtigheid worden verwisseld, wijl de lijder door de vochtige kleederen ligtelijk koude vatten zou, en het niet geraden is, dat de huid van den lijder nog lang met de afgescheidene ziekelijke voortbrengselen

in aanraking blijft. Noodzakelijk is het, dat de nieuw aan te wenden kleedingstukken behoorlijk verwarmd zijn. Ook moet er alsdan voor de vernieuwing der lucht in de ziekenkamer gezorgd worden, of de lijder verlate het vertrek gedurende de koortsvrijheid geheel, zoo dit slechts eenigzins mogelijk is.

II. Onder de verschijnselen, welke eene verzachtende (*palliative*) hulp vorderen, komt bij de aanvallen der tusschenpoozende koorts, behalve de boven (§. 14. II.) gemelde, somwijlen eene hevige m a a g k r a m p met braking voor; deze is in vele gevallen het gevolg van overlading der maag, in andere zuiver dynamisch; zij wijkt voor het gebruik van citroensap met *Carbon. Potass.*, gedurende de opbruisching genomen, door goede aftreksels van Pepermunt en Valeriaan met eenig *Liquor anodynus*, door het inwrijven van *Linimentum volatile* met Campher, *Oleum Carui* en *Laud. liquid. Sydenh.* in de maagstreek, in andere gevallen door koppen, mosterdpappen en Spaanschevliegpleisters of drooge kruidenkussens of een *Emplastrum stomachicum* met *Opium* op deze plaats gelegd; ook krampstillende klisteren van Chamomillen en Valeriaan doen hier goede dienst. — *D i a r r h o e ë n* zijn somwijlen nuttig; zijn zij echter zeer menigvuldig, pijnlijk, schuimend en naar loop gelijkende, dan vorderen zij aromatische verwarmende kruidenkussens en bedarende inwrijvingen op den onderbuik, slijmige dranken en klisteren, zoo noodig, met bijvoeging van *Opium*; zij maken ook wel eene verandering in de hoofdzakelijke geneeswijze noodzakelijk. Ditzelfde geldt mede van hevige s t u i p t r e k k i n g e n, flaauwte, ijlhoofdigheid, welke meestal eene zamengestelde (gecompliceerde) of begeleide (*comitata*), of boosaardige tusschenpoozende koorts aanduiden; symptomatisch zijn dezelve somtijds met afleidende, bedarende middelen en wasschingen der ledematen met laauwwarmen azijn en water te bestrijden, het overige moet in de volgende koortsvrijheid door de hoofdgeneeswijze worden bezorgd. — Hevige hoofdpijnen, die somtijds in het tijdperk der hitte voorkomen en tot in het tijdperk van het zweet voortduren, worden door compressen van kouden azijn en water verzacht, als ook door het wasschen daarmede van het voorhoofd en de slapen, door versch gesneden schijfjes citroen op het voorhoofd en de slapen gebonden enz., en door het voorzigtig aanwenden van *Opium* in poedervorm.

III. De s c h e i d i n g e n van iederen aanval zelven

worden door zulk eene behandeling en afwachting derzelve in het tijdperk der koude en hitte voorbereid, in het tijdperk van het zweet behouden en bevorderd, zoodat er geene verdere geneesmiddelen noodig zijn.

In de koortsvrijheid zelve is het noodzakelijk, dat de lijder zich zoowel van den voorgaanden aanval herstelle als tot den nieuwen worde voorbereid, diensvolgens vordert zij de grootste zorg ten aanzien van het ligchaam en de ziel, voorzigtigen leefregel, en zoo het mogelijk is de inademing eener lucht, vrij van moerasgif, droog en niet te koel, op het midden van den dag. Overigens is de koortsvrijheid de tijd ter aanwending der noodige geneesmiddelen.

§. 28. De behandeling der ziekte in haar geheel komt op het volgende neder:

I. De meeste oorzaken en beginselen (*aetiologische momenten*) der tusschenpoozende koorts zijn van dien aard, dat hun invloed zijne werking reeds gedaan heeft en reeds geëindigd is, wanneer de koorts eenen aanvang heeft genomen, zoodat er aan het wegruimen daarvan niet kan gedacht worden, zoo als psychische indrukken, verkouding enz. Of het zijn zoodanige oorzaken, die niet te verwijderen zijn, gelijk inheemsche, epidemische invloeden, of van de luchtstreek afhangende omstandigheden. Men kan diensvolgens zijne zorg meestal slechts bepalen bij het afwenden van nieuwe nadeelen, door eenen doelmatigen leefregel, en bij de behandeling van de hoofd- of begeleidende aandoening. De leefregel laat slechts ligt verteerbaar voedsel toe, eer matig dan te overvloedig voedend; vleeschspijzen moeten zoo veel mogelijk worden vermeden. Bij zwangeren evenwel, kinderen, uitgeputte personen, alsmede bij zeer langdurige tusschenpoozende koortsen kan eene eenigzins voedzamer spijs (gekookt of gebraden vleesch, vooral gevogelte [met uitzondering nogtans van zwaar watergevogelte]) worden toegestaan, doch nimmer het gebruik van vet voedsel, suiker- en ander gebak, salade, versch of niet wel doorbakken brood, visch enz. Het matig genot van goed, eenvoudig bereid bier is geoorloofd; wijn en geestrijke dranken zijn geheel en al te vermijden.

II. De palliative behandeling der belangrijke verschijnselen is reeds boven bij de behandeling van iederen aanval opgegeven geworden.

III. De hoofdaanwijzing bij de tusschenpoozende koorts moet strekken om de hoofdziekte en de begeleidende aan-

doening te verwijderen en om het zenuwlijden zelf door behoorlijk bevorderen der koortsscheidingen en het verbeteren der zenuwstemming te doen ophouden.

De hoofd- of begeleidende aandoening is in de meeste gevallen zoodanig eene, welke in de organen van den onderbuik haren zetel heeft, en juist daarom is het zuiveren der eerste wegen en het onderhouden eener gelijkmatige vrije werkzaamheid van alle verrigtingen dezer organen voor het meerendeel der tusschenpoozende koortsen een zoo wezenlijk bestanddeel der geneeskundige behandeling.

Onder de middelen tot dit doel dienende, bekleeden de braakmiddelen de eerste plaats, welke benevens hunne werking op de organen van den onderbuik ook op het zenuwstelsel eenen bijzonderen invloed vertoonen, en daarom niet alleen de hoofdziekte of complicatie verwijderen, maar zelfs tegen de zenuwaandoening, die den tusschenpoozenden typus voortbrengt, van nut zijn. Bij galachtige epidemieën, in heete luchtstreken en jaargetijden, bij de herfsttusschenpoozende koortsen, bij het naar boven dringen der onreine stof (*turgescentia saburrae*), bij ophooping van slijm in de eerste wegen en de daaruit ontstaande walging en braking van slijm, bij herhaald braken in de koortsvrijheid, doen braakmiddelen, somwijlen zelfs meermalen toegediend, zeer veel nut. Men kiest daartoe liefst de *Ipecacuanha* met Braakwijnsteen en geeft het braakmiddel bij anderendaagsche koortsen op den koortsvrijen dag, bij derdendaagsche op den eersten der beide vrije dagen, bij alledaagsche zeer kort na het begin der koortsvrijheid, dewijl het er veel op aankomt, dat het braken vóór den nieuwen aanval volkomen heeft opgehouden.

Minder algemeen noodzakelijk zijn de afvoerende of purgeermiddelen; en hoe gewigtig het in tusschenpoozende koortsen ook zij, de behoorlijke ontlasting te onderhouden, zoo nadeelig evenwel werken hier, waar verzwakking zoo zeer moet vermeden worden, de eigenlijke ontlastingbevorderende middelen, ten ontijde of te dikwijls aangewend. Zij worden echter noodwendig, wanneer bij gastrische en galachtige epidemieën en in sommige gevallen de neiging tot ontlasting naar beneden plaats vindt, of wanneer braakmiddelen uit eene of andere oorzaak niet aangewezen zijn (beginnende zwangerschap, sommige breuken enz.). Men geve noch die purgeermiddelen, welke te zacht en langzaam werken en juist daarom verzwakken, den gastrischen toestand onderhouden en ligtelijk tot kwaadsappig-

heid aanleiding geven, noch diegenen, welke te hevig en drastisch werken, dewijl zij bij verborgene ziektetoestanden van den onderbuik weldra zeer schadelijk kunnen worden. Bij slijmachtige toestanden dient men liefst *Calomel* en *Jalappe, Sulph. Potass.* met *Rheum* of *Senna* toe; bij andere toestanden *Sulph. Sodae* (Glauberzout) of *Sulph. Magnesiae*; is eene zachtere werking genoegzaam, dan geve men *Tartras Potass. et Sodae* (*Sal de Seignette*), *Acetas Potass.* en *Tartr. Potass.* Om de ontlasting te onderhouden is *Tart. depur.* op zich zelven of in verbinding met *Senna*, of een afkooksel van Tamarinden toereikend, hetgeen vooral bij galachtige epidemieën goede diensten bewijst.

Men moet zich echter bij deze behandeling der ziekte, die de koorts vergezelt, niet zoo zeer vergenoegen met de eene of andere ontlasting bij voorkeur, maar veeleer alle afscheidingen en ontlastingen gelijkmatig te bevorderen, en diensvolgens eene oplossende (resolverende) geneeswijze aanwenden. Dit is van toepassing, wanneer de gastrische of galachtige toestanden nog geene bepaalde neiging aantoonen, de onzuiverheden nog niet ter afvoering geschikt zijn, alwaar dan de aanwending wordt vereischt van het *Sal Ammoniaci* met *Sulph. aurat. Antim.* in verdeelde giften en van den Braakwijnsteen op dezelfde wijze, met *Extr. Graminis, Taraxaci, Saponariae, Fumariae* en derg.; verder bij kwaadsappige toestanden, hetzij deze oorspronkelijk aanwezig waren, of eerst in het verloop der koorts zich hebben ontwikkeld, waarin dan de zeep met de reeds genoemde antimoniaalbereidingen, met de *Gummi ammoniacum* en dergelijke gomhartsen, met *Extr. Chelidonii, Dulcamarae, Aconiti, Cicutae* en dergelijke middelen noodzakelijk worden, waaraan zich vervolgens de oplossende, weinig afvoerende zouten en de bittere, niet zamentrekkende extracten, als *Extr. Cardui benedicti, Fumariae, Centaurii minor. coet.* en het *Fel tauri inspissatum* aansluiten.

Zelden is de ziekte of complicatie van eenen ontstekingachtigen aard, en in dit geval vervangt eene geschikte ontstekingwerende behandeling de plaats der afvoerende en oplossende; sterke verzwakking evenwel moet des te meer worden vermeden, hoe meer het tusschenpoozend karakter merkbaar is, anders is de overgang in een zenuwachtig karakter zeer te vreezen.

De complicatie met eenen rotachtigen en zenuwachtigen toestand vordert eene versterkende behandeling en de aanwending der zenuwmiddelen; voor alles echter moeten de

aanvallen spoedig worden tegengegaan zelfs door rijkelijke giften van Kina in de koortsvrijheid.

Na de verwijdering der hoofdzieke en complicatie van de tusschenpoozende koorts blijft zeer dikwijls nog de dynamische aandoening der koorts zelve terug; of de tusschenpoozende koorts heeft zich zonder hoofdziekte en complicatie als zuiver dynamisch vertoond en is als zoodanig door de reeds plaats gehad hebbende scheidingen der afzonderlijke aanvallen niet beslist; of zij heeft door haren langeren duur reeds eenen zeer nadeeligen invloed op de krachten en op de werktuigen van den onderbuik uitgeoefend en dreigt met meer gevaarlijke uitgangen; of de lijder behoort tot degenen, welke de koorts niet zonder gevaar kunnen verdragen, gelijk zwakke, bejaarde lieden, kinderen, zwangeren, kraamvrouwen enz.; of eindelijk gaat zij met zulke gevaarlijke verschijnselen gepaard, dat reeds de volgende aanvallen, wanneer zij niet worden bestreden, door deze verschijnselen dreigend worden: in al deze gevallen is het noodzakelijk, van de eigenlijke koortsverdrijvende middelen (*remedia febrifuga s. antipyretica* gebruik te maken. Tot deze middelen behooren vooreerst hevige indrukken op het gemoed, op het zenuw- en vatenstelsel; schrik, vrees, vreugde, kommer, vast vertrouwen op zekere genezingen (amuletten, bezweringen, sympathetische geneeswijzen), vast binden der ledematen, geestrijke wasschingen der borst, bloedontlastingen, mosterdpappen, Spaanschevliegpleisters, bloedige koppen op de maagstreek en derg. Buiten deze met weinig zekerheid aan te wenden middelen behooren tot de koortsverdrijvende middelen meerdere eigenlijke geneesmiddelen, aan welker hoofd de Kinabast staat.

Men dient den Kinabast ter bestrijding der tusschenpoozende koorts toe, wanneer deze zich zuiver, ten minste zonder gastrische of ontstekingachtige complicatie vertoont; en hij is namelijk alsdan onontbeerlijk, wanneer het op eene snelle en zekere onderdrukking van den aanval aankomt. De vroegere wijze van aanwending, om dien in geringe hoeveelheid kort voor den aanval toe te dienen, heeft men in den laatsten tijd weder met gevolg beproefd: men geeft een uur voor den aanvang der koude *Pulv. Cort. Chinae dr.* ß tot *dr.* j, en bij het eerst verschijnen van de beginnende koude eene tweede zoodanige gift, of driemaal in den aanval *scrup.* j, namelijk bij het begin, in het tijdperk der hitte, en bij den aanvang van het

zweet; deze handelwijzen zijn bij geheel reine en zachte tusschenpoozende koortsen genoegzaam, bij zamengestelde vermeerderen zij de bezwaren van den aanval en kunnen zelfs gevaarlijk worden; bij meer belangrijke en hardnekkige koortsen zijn zij ontoereikend. Zekerder is de aanwending van het Kinapoeder in den koortsvrijen tijd, wanneer men spoedig na het einde van het zweet van den afgeloopenen aanval met eene gift, als boven is opgegeven, begint en ze zes tot acht maal in deze koortsvrijheid herhaalt, zoodat er *dr.* vj. tot *unc.* j of *unc.* i ß gebruikt worden. De naaste aanval blijft dan gewoonlijk weg, of wanneer dit het geval niet is, wordt in eenen der volgende vrije tijden der koorts dezelfde hoeveelheid Kinapoeder of de helft daarvan toegediend.

Het afkooksel en aftreksel des Kinabasts zijn in de tusschenpoozende koorts niet van nut, zoo ook het *Extr. Chinae.* Daarentegen hebben sommige onlangs ontdekte bereidingen der Kina hunne koortsverdrijvende eigenschap in eenen aanmerkelijken graad bewezen. Er ontstaan na derzelver gebruik wel allezins ligtelijker recidiven, dan na het aanwenden van het Kinapoeder, doch deze bereidingen hebben daarentegen weder het voordeel, dat zij bij zwakke spijsverteringskrachten worden verdragen, waarbij het Kinapoeder niet, of niet zonder gevaar en bezwaar toegediend kan worden. De meest gebruikelijkste onder hen zijn het *Sulphas Chininae* en het *Murias Chininae*, en het *Sulphas Cinchoninae.* Men reikt ze op dezelfde wijze als het Kinapoeder, zoodanig echter dat iedere gift slechts hoogstens *gr.* ij — *gr.* iij bedraagt; deze wordt in iederen koortsvrijen tijd vijf of zesmaal herhaald, of onmiddellijk vóór den aanval eenmaal en bij het begin der koude ten tweede male gegeven.

Bij kinderen, bij personen, bij wie de Kina walging en braking veroorzaakt, en bij zeer zwakke spijsvertering geeft men de Kina in vloeibaren vorm als klisteer; de aanwending in baden en omslagen is onnoodig.

Van belang is het, dat de Kina, in welken vorm zij moge worden gegeven, behoorlijk verteerd en verdragen wordt; dit doel kan men somwijlen door gepaste bijvoegselen erlangen. Het Kinapoeder wordt voor zwakke magen gemakkelijker verteerbaar, wanneer men bij iedere gift een eetlepel goeden wijn laat nemen, of bij het poeder eenig Kaneel, Muskaatnoot, *P. Cascarillae*, *P. Cort. Flav. Aurantior.* enz. in behoorlijke, niet overdrevene hoeveelheid voegt,

Somtijds brengt de Kina verstopping te weeg, in dit geval vermengt men ze met *Rheum* of *Sulphas Potassae*. Nog menigvuldiger veroorzaakt zij doorloop, en dit is meestal een teeken, dat zij, ten minste in poedervorm niet verdragen wordt; is zij dan echter onvermijdelijk, dan voegt men bij iedere gift $^1/_8$ *gr. Opium*, welke verbinding (alsmede die der Kina met Valeriaanpoeder, *Castoreum* en derg.) vooral zeer nuttig is in tusschenpoozende koortsen met hevige hoofdpijn en krampachtige toestanden verbonden. Bij nog bestaande aanwijzing tot de oplossende geneeswijze, bij aandoeningen der slijmvliezen enz. verbindt men het Kinapoeder wel met *Sal Ammon.*, *Sulph. aurat. Antim.* Braakwijnsteen, zeep, *Ipecacuanha* en dergelijke middelen. De *Chinine* en *Cinchonine* geeft men echter eenvoudig, slechts met *Sacch. lactis* als voermiddel verbonden. Te vroeg toegediend, doet de Kina de tusschenpoozende koorts ligtelijk in eene nalatende overgaan.

Naast den Kinabast worden in de tusschenpoozende koorts tot hetzelfde einde eene groote menigte andere middelen aangeprezen, van welke echter geen de Kina behoorlijk kan vervangen. De voornaamste slechts zullen wij hier vermelden.

Het *Sal Ammoniaci* is dikwijls alleen toereikend ter genezing der ligtere anderendaagsche koortsen, en men geeft het aanvankelijk met *Extr. Graminis*, *Taraxaci*, *Saponariae*, later met *Extr. Fumariae*, *Absinthii*, *Trifolii fibrini*. Ook de afkooksels van beide laatstgenoemde kruiden zijn als koortsmiddelen in vele gevallen toereikende. De *Radix Caryophyllatae* (*Geum urbanum*) schijnt onder al die middelen, den Koortsbast nog het meest nabij te komen; men geeft dien in een sterk afkooksel of aftreksel of in vorm van poeder (*). Nog kragtiger zoude eene verbinding dezer wortels met den *Calamus aromaticus* en den wilgen-, eiken- of wilde kastanjebast zijn. De *Cascarilla* en de bast van den tulpenboom (*Liriodendron tulipifera*) werken welligt op gelijke wijze als het bekende volksmiddel: geheele peperkorrels (3 tot 10 stuks) door te slikken; Cubeben, Spaansche Peper, poeder van mosterdzaad, sterke aftreksels van Pepermunt. Andere middelen zijn: *Rad. Aristol. rotund.* in poeder *dr.* ß driemaal herhaald in de drie naaste uren vóór den aanval; eiwit met foelie tot schuim geklopt, onmiddelbaar vóor denzelven; *Liquor Am-*

(*) Het aftreksel verdient de voorkeur. V.

mon. caustici 10 tot 12 droppels in slijmige voermiddelen; een zeer geconcentreerd aftreksel van gebrande koffij met bijvoeging van $^1/_3$ citroensap; een afkooksel van niet gebrande koffij; citroensap met brandewijn; gewone Chamomillen, tot poeder gestampt en bloemen der *Arnica* (10—12 *gr.* in den koortsvrijen tijd bij herhaling genomen): de mahoniebast; het campechehout; de *Tormentilla;* de *Parmelia parietina;* de tot poeder gebragte bladen van den *Ilex aquifolium;* bladen en bast van den olijfboom in extract; Waterfenkel; de *Ipecacuanha;* de houtskool. Meerdere voorzigtigheid vereischt het gebruik van geschilde bittere Amandelen of persikenpitten; zaadmelken van bittere Amandelen; Laurierkerswater; Kraansoogen; *Ignatius*boonen; taxusbladen; *Opium* en dergelijke bedwelmende en bedwelmend-scherpe middelen; zij mogen slechts na eene zorgvuldige opmerking en waarneming van het geval gegeven worden. Verder beval men spinnewebben op brood; dierlijke gelei als zeer sterke bouillon, of als oplossing der gedroogde lenzen uit oogen van runderen, of als vischlijm; *Sulphur aur. Ant.;* het Blaauwzuur en Zwavelzuur-Yzer, *Phosphorus* en het *Arsenicum* aan, welke middelen liever af te raden dan toe te staan zijn, daar de gevolgen van hun gebruik zelfs bij schijnbaar goede werking zich evenwel nimmer met zekerheid laten bepalen.

Van uitwendige middelen tegen de tusschenpoozende koorts noemen wij: inwrijvingen van aetherische oliën, muskaatbalsem, aromatischen spiritus op de ruggegraat of in den hartkuil; roodmakende, blaartrekkende, aromatische middelen op het handgewricht in de streek van den pols gebonden (zoogenaamde *epicarpia*); warme en koude baden; dampbaden; zweetbaden; stortbaden; inwrijvingen van olie in de huid over het geheele ligchaam enz.

Nog eene menigte andere volksmiddelen tegen de tusschenpoozende koorts treft men aan in J. F. OSIANDER'S *Volksarzneimittel*, 2. *Aufl. Tubing.*, 1819. 8. §. 212. Tot zulk een groot aantal van koortsmiddelen is men deels door de menigvuldigheid en groote verspreiding dezer ziekte, deels door hare hardnekkigheid geraakt; gedeeltelijk echter hebben zelfs geneesheeren dikwijls empirisch onderscheidene middelen tegen de koorts beproefd, waarin de behoorlijk aangewende Koortsbast, na zorgvuldige voorbereiding en met behoorlijke bijzondere onderscheiding van het geval genoegzaam zoude geweest zijn.

De behandeling der herstelling uit de tusschenpoo-

zende koorts heeft ten doel de zoo ligtelijk plaatshebbende recidiven te verhoeden, de krachten te herstellen en op deze of gene gevolgen der ziekte te letten. Bij ligte en goedaardige tusschenpoozende koortsen voldoet het gebruik van een bitter-aromatisch maagmiddel aan de beide eerste doeleinden tevens: zoo als de *Cascarilla* in poeder en aftreksel, de Oranjeschillen, de *Quassia*, de extracten van *Absinthium*, Gentiaan, *Trifolium aquat.*, *fibr.*, *Centaureum minus* enz. met bijvoeging van een zacht afvoerend zout, dat de spijsvertering niet benadeelt, b. v. *Acetas Potassae*, *Sal de Seignette*, om desgevorderd den dagelijkschen stoelgang te onderhouden. Hierbij een zorgvuldige leefregel, slechts langzamerhand iets rijkelijker en meer voedende spijs, voor hen, die vroeger daaraan gewoon waren, het matig gebruik van goed bier of wijn bij den maaltijd; beweging in de vrije lucht enz. Bij hardnekkige tusschenpoozende koortsen, bijzonder in streken, waar zij endemisch heerschen, is dit echter meestal niet toereikend, om de neiging tot recidiven te verdelgen. Men heeft bij zoodanigen behalve eenen zorgvuldig gekozenen leefregel ook het gebruik van den Koortsbast noodig, welken men zoo laat nemen, dat bij derdendaagsche en alledaagsche iederen zevenden dag de helft dier hoeveelheid worde genoten, welke men anders in de koortsvrijheid toediende; bij anderendaagsche geeft men dezelfde gift Kina nog omtrent acht dagen in denzelfden typus voort, waarin vroeger de koorts verschenen was. Het menigvuldigst zijn gebreken in den leefregel, namelijk te vroeg vleesch eten, en verkoelingen de oorzaken der instortingen. Het gebruik der *Quassia* in een wijnachtig aftreksel, eenige weken lang voortgezet, vernietigt dikwijls de neiging tot recidiven volkomen.

De naziekten als gevolgen der tusschenpoozende koorts moeten naar hunnen bijzonderen aard behandeld worden; vele derzelve, b. v. geringe zwellingen, worden door het herhaalde gebruik der Kina genezen.

§. 29. De bijzondere soorten, afwijkingen en complicatiën der tusschenpoozende koorts worden op zoodanige wijze behandeld, als de natuur der begeleidende ziekten het vereischt. Somwijlen is het noodzakelijk, de tusschenpoozende koorts zelve eerst te verwijderen, om dan ongehinderd tot de behandeling der begeleidende ziekte te kunnen overgaan, gelijk bij den zwartgalligen, slijmachtigen, rheumatischen toestand; of het nevenlijden vereischt het

eerst zijne behandeling, zoo als bij eene galachtige, ontstekingachtige complicatie; of de behandeling van die complicatie kan gepaard gaan en zich verdragen met de aanwending der Kina en andere koortsmiddelen, zoo als bij den rotachtigen en scheurbuikachtigen toestand.

Eene bijzondere opmerkzaamheid verdienen de eigenlijke zoogenaamde **boosaardige tusschenpoozende koortsen** (*febres intermittentes perniciosae*), diegenen namelijk, welke in het tijdperk der koude met gevaarlijke toevallen (zie §. 19.) gepaard gaan. Men herkent ze reeds vroegtijdig uit de epidemie, uit den persoonlijken toestand des lijders, uit de groote matheid, slaapzucht en verdooving, welke de ziekte reeds bij de eerste aanvallen toont, uit de gespannene en gevoelige onderkraakbeenstreken, uit de troebele, verzadigde, stinkende pis en de onzuivere koortsvrije tijden. De bovengemelde dreigende verschijnselen, waarmede de aanval vergezeld gaat, nemen met iederen derzelve zeer snel in hevigheid toe, tot dat zij, zeer onverwacht, in het tijdperk der koude van eenen volgenden aanval dooden. Het komt derhalve bij de behandeling vooral daarop aan, de koorts snel te onderdrukken, den naasten aanval zoo mogelijk te voorkomen of ten minste zijn geweld te breken. Men geeft in de koortsvrije tijden de Kina ruimer dan anders en vroeger; het *Opium* in verbinding met Kina of op zich zelf doet, vooral bij toestanden met diepen slaap (*sopor*) en bij hevige hoofdpijnen, groote dienst. Daarnevens zorge men door afleidende klisteeren, voetbaden en huidprikkels, door het hoofd hoog te leggen en koel te houden, door het wasschen en wrijven der huid met azijn voor de ondersteuning der hoofdgeneeswijze.

§. 30. W. TRNKA DE KRZOWITZ, *historia febrium intermittentium. Vindob.*, 1775. 8°. In het Hoogduitsch: *Helmstädt*, 1781. 8°.

F. W. VAN HOVEN, *Versuch über das Wechselfieber und seine Heilung, besonders durch die Chinarinde. Winterth.*, 1789—1790. 8°.

J. C. MEDICUS, *Geschichte Periodehaltender Krankheiten. Karlsruhe*, (1764) 1794. 8°.

F. TORTI, *Therapeutice specialis ad febres periodicas perniciosas. Mutini*, 1709. 8°. *Francof. et Lips.*, 1756. 4°.

F. J. C. SEBASTIAN, *über die Sumpfwechselfieber im Allgemeinen und vorzüglich diejenigen, welche in Holland epidemisch herrschen. Karlsruhe*, 1815. 8°.

J. A. V. REIDER, *Untersuchungen über die epidemischen*

Sumpffieber, mit vorzüglicher Rücksicht auf das gelbe Fieber. Leipz., 1829. 8°.

J. P. H. BÖTTCHER, *das kalte Fieber, oder gründliche Erkennung und Heilung desselben. Hamburg*, 1831. 8°.

IGN. REISINGER, *das Wechselfieber und dessen Heilung mittelst Haus- und Volksmittel. Pesth*, 1833. 8°.

C. KRAMER, *Beobachtungen und Untersuchungen über das Wechselfieber. Aachen und Leipzig*, 1837. 8°.

2.) De zenuwkoorts.

§. 31. Somwijlen paart zich, op de hoogte der ziekte onmiddelijk vóór de scheidingen, aan de koortsen een eigendommelijke toestand, welke zich door zwaarte, bevangenheid van het hoofd, hoofdpijn, slapeloosheid, ijlen in den slaap of in de koortshitte, drooge tong en sterken dorst aankondigt en niet zelden met ligte trekkingen in de pezen van de spieren der hand verbonden is. Deze toestand is of alleenlijk in de verheffing waar te nemen, of ten minste in dezelve het meest in het oog loopend, verdwijnt meestal weder, wanneer de scheidingen beginnen, en daardoor de ziekte gunstig wordt beslist. Men noemt dezen toestand *status subnervosus*, en men moet eene koorts, waarbij deze slechts als voorbijgaande wordt opgemerkt, niet met eene werkelijke zenuwkoorts verwarren, daar de ziekte zelve haren zetel in het vatenstelsel heeft, door dit gescheiden, en het zenuwstelsel slechts weinig in den kring der ziekte wordt betrokken.

§. 32. Een ander geval is het, wanneer de ziekte in het zenuwstelsel zelf haren hoofdzetel heeft ingenomen, hier doen zich de zenuwverschijnselen met het karakter van zwakte immer meer en meer voor; het vatenstelsel is in zijne werkzaamheden immer meer en meer verhinderd, zonder de ziekte alleen op zich te kunnen nemen en te scheiden; er vertoont zich dan eene koorts van een ongewoon, meer of minder streng aanhoudend verloop, waarin het zenuwlijden den boventoon heeft, met ware levenszwakte, onderdrukte werkzaamheid der vaten, maar zonder ontmenging, ontbinding des bloeds. Zulke koortsen noemt men zenuwkoortsen (*febres nervosae*); hun hoofdkarakter is storing van het zenuwleven, welke zich zoowel in de ijlhoofdigheid en zinsbegoochelingen, als in de krampen, de spoedige vermoeidheid en groote verzwakking, en ook eindelijk in den gebrekkigen invloed van het zenuwstelsel op

het vormende of onderhoudende leven, in de wanorde der afscheidingen, in het spoedig afnemen des ligchaams en in de moeijelijk plaats hebbende scheidingen vertoont. Vandaar verschijnt zwakte als een zoo in het oog loopend verschijnsel der zenuwkoortsen.

§. 33. De zenuwkoortsen komen zeldzamer eenvoudig dan als afgeleid voor; zij ontstaan dikwijls uit andere koortsen (gastrische, galachtige, ontstekingachtige, exanthematische, zinkingachtige, slijmachtige enz.) of paren zich aan tusschenpoozende koortsen en chronische ziekten.

Den overgang van andere koortsen in zenuwkoortsen, de verandering van het bestaande ziektekarakter in het zenuwachtige heeft men te vreezen bij zwakke, uitgeputte, door psychische invloeden neêrgedrukte personen, bij het vrouwelijke geslacht meer dan bij het mannelijke, bij bejaarde en zeer jonge menschen eerder dan in den volwassenen leeftijd, bij langeren duur der ziekte, bij zeer verzwakkende behandeling, bij heerschende zenuwachtige epidemieën. Vooral heeft men reden om dit te duchten, wanneer de krachten reeds van den aanvang af zeer gering waren, of in het verloop der ziekte buitengewoon zinken, het hoofd zeer bezwaard is, de zieke op vragen aan hem gerigt verkeerd of zeer langzaam antwoordt, zeer vergeetachtig is, wanneer er niet alleenlijk slechts gedurende de verheffing en in den slaap, maar ook in de remissie en den vollen wakenden toestand zinsbegoochelingen, ijlhoofdigheid, kramptoevallen plaats hebben, wanneer de typus der koorts ongeregeld wordt, of zich geheel en al omkeert, de scheidingen wegblijven, te gering en onvolkomen of van eene geheele ongewone geaardheid zijn; wanneer er na deze geene verligting voor den lijder volgt, maar zijne toestand ongunstiger wordt, wanneer de huid droog, gespannen, heet, of zacht, koud en met overvloedig zweet bedekt is, de pis donkerrood, bruin en melkachtig, of waterhelder zonder wolk en bezinksel zich vertoont, de tong hoogrood, zuiver en droog, of bij deze droogheid met een bruin beslag bedekt schijnt, de dorst toeneemt en ook in het afnemen der koorts voortduurt, de pols klein, hard, ligtelijk weg te drukken is en immer menigvuldiger wordt en slechts in de verheffing eenigzins vrijer en voller wordt. Over het algemeen zal de geheele overgang in den zenuwachtigen toestand zich daardoor kenbaar maken, dat de tijd der koortsvermindering zich alsdan als het ongunstigste, meer met zenuwachtige toe-

vallen gepaarde tijdperk voordoet, terwijl gedurende de verheffing, door de aanprikkeling van het vatenstelsel in dezelve plaats grijpende, sommige zenuwachtige verschijnselen verdwijnen of zachter worden. Wanneer echter slechts de (§. 31. vermelde) voorbijgaande *status subnervosus* bestaat, vertoonen zich de zenuwachtige verschijnselen bijna alleenlijk gedurende de verheffing en laten de remissie genoegzaam daarvan vrij.

Bij exanthematische koortsen (uitslagziekten met koorts) wordt de overgang in den zenuwachtigen toestand, behalve door bovengenoemde teekenen, nog door bijzondere veranderingen aan den uitslag aangeduid: de uitslag verdwijnt plotseling, somwijlen bijna zonder eenig spoor na te laten, van de huid, onder een gelijktijdig algemeen gevoel van verergering, of de uitslag wordt wankleurig, bruinachtig, blaauwachtig, zwartachtig, of zijne verdere ontwikkeling wordt plotseling gestuit, hij vult zich niet, en vormt zich niet tot zijne volkomene gedaante. Daarbij vertoont zich eene nieuwe koorts, dikwijls met eene toenemende boosaardigheid der plaatselijke toevallen (b. v. der keelontsteking, van den hoest enz.) of met gevaarlijke ziekteverplaatsingen verbonden.

Bij zinkingachtige en slijmachtige toestanden wordt de fluimlozing moeijelijk of staat geheel en al stil, de slijm wordt taai, hangt vast aan de tong en de mondholte, wordt kleverig, glasachtig, dikwijls bruinachtig gekleurd en slechts weinig schuimend; de ademhaling wordt zeer moeijelijk, reutelend, rogchelend.

Bij gastrische en galachtige toestanden zijn tevens eene ongewoon sterke pijn in het achterhoofd of in het voorhoofd, opzetting van winden (*meteorismus*) in den onderbuik, hevig braken, uitputtende, niet verligtende, moeijelijk te bedaren ontlasting of doorloop de aankondigers van eenen beginnenden zenuwachtigen toestand.

§. 34. Reeds in den voorbijgaanden *status subnervosus*, maar vooral in den bovenbeschrevenen overgang van andere koortsen in de zenuwkoorts laat zich een dubbele toestand onderscheiden, in zoo verre nu eens meer eene opwekking (*exaltatio*), dan meer eene onderdrukking (*depressio*) den voorrang heeft. Aldus ontstaat de opgewekte, erethistische en trage, onderdrukte, torpide toestand (*status versatilis et stupidus*), welke beide toestanden zich in de ontwikkelde vormen der zenuwkoorts duidelijk als elkander tegenovergesteld en wezenlijk onderscheiden ver-

toonen. Daar deze onderscheiding niet slechts ziektekundig en volgens de kenteekenen te bewijzen, maar ook ten opzigte der voorzegging en genezing van belang is, beschouwen wij de wezenlijk volkomene zenuwkoorts volgens deze twee hoofdverscheidenheden als

1.) Zenuwkoorts met erethismus (*febris nervosa versatilis*);

2) Zenuwkoorts met torpor (*febris nervosa stupida*);

onder welke beide vormen de heete zenuwkoorts gewoonlijk verschijnt; tegenover de heete staat de slepende zenuwkoorts (*febris nervosa lenta*), welke wij echter meer als tot de uitterende ziekten behoorende beschouwen, dewijl wij ze daar tegenover de uitterende (*hectische*) koorts kunnen stellen.

a.) febris nervosa versatilis.

§. 35. De zenuwkoorts met verhoogde gevoeligheid en onregelmatige prikkelbaarheid komt zeldzamer oorspronkelijk, dan afgeleid voor en heeft in het eerste geval, dan eens meerdere, dan weder mindere, dikwijls weken lang aanhoudende voorboden. Daartoe behooren tegenzin in de gewone bezigheden en vermaken, veranderde, meestal gevoelige, ontevredene en zeer veranderlijke gemoedsstemming, matheid, gestoorde slaap, zwaarte in het hoofd, duizeligheid, hoofdpijn, afwisselende warmtegraad der huid, gestoorde eetlust en spijsvertering.

De koorts zelve is onduidelijk nalatend (*remitterend*) met eene onbepaalde, meestal des avonds invallende verheffing, eenen zeer menigvuldigen, kleinen, zwakken, ligtelijk weg te drukken pols, van eene zeer veranderlijke, meest weeke, in de verheffing dikwijls harde, gespannene geaardheid. Daarbij is de huid droog, gespannen, heet, of ook slap, fletsch, koud, niet zelden gedeeltelijk met zweet en rimpels bedekt, dikwijls van eenen afwisselenden warmtegraad, die met het gevoel van den lijder zelven meestal in tegenspraak is. De pijn en zwaarte in het hoofd nemen toe, de zintuigen worden bovenmatig scherp en gevoelig, er ontstaat drukking en pijn in de oogen, suizing der ooren, hevige duizeligheid en in het algemeen een vreemde, opgewondene toestand, zoodat de zieken veel en over zeer verschillende onderwerpen spreken, juist in de verheffingen niet ziek zijn willen, uit het bed springen, tot

hunne bezigheden en gewoonten zich gereed maken, lagchen, schreeuwen, gebaren maken, ongemeen haastig en afgebroken spreken en eene groote praatzucht met verwarring der gedachten vertoonen; de slaap ontbreekt dikwijls geheel, of is zeer onvolkomen en afgebroken. Evenwel is, trots deze opgewektheid in de wijze van handelen, de zwakte duidelijk merkbaar. De zieken houden eene beweging niet lang vol, zijn in de tusschentijden uitgeput, maken voortdurend langere verpoozingen, kunnen zich niet rustig in het bed oprigten of eene wijl opzitten, slechts haastige bewegingen met hevige inspanning gelukken voor eenen korten tijd; liggen zij eene wijl bedaard en uitgeput te bed, dan zinkt het hoofd zijwaarts of op de borst neder, het bovenlijf zakt naar het voeteneinde van het bed af, de knieën zijn gebogen en naar boven gerigt, de dijen tegen elkander gesloten; de ligging op den rug is de meest gewone; bij het opligten is het ligchaam zwaar en werkt niet mede. De trekken van het gelaat zijn veranderd, ingevallen, angstig of wild; de oogen hebben eenen vreemden, matten, glansloozen blik, toonen ongelijke assen (scheelzien), bewegen zich snel, zijn rollend of strak zonder uitdrukking, als ware het met stof bedekt, troebel, vuil, somtijds met tranen, niet zelden zoo naar boven gewend, dat het geheele hoornvlies door het bovenste ooglid bedekt wordt; de kleur van het aangezigt is vaal, vuil, in de verheffingen somtijds vlugtig rood, overigens vooral aan de lippen en wangen bleek. De tong is droog en wordt dikwijls in het geheel niet, of slechts sidderend uitgestoken, in gevaarlijke gevallen vergeet de zieke dezelve wel weder terug te halen; het beslag der tong is vooral in het midden bruin, vuil, gespleten, genoegzaam hard; of er is zelfs geen beslag te ontdekken, de tong heeft bij hare droogheid een tegennatuurlijk rein en hoogrood aanzien. De dorst is hevig, moeijelijk te lesschen, niet altijd het grootst bij de verheffing, dikwijls bij groote hitte der huid geringer. De eetlust ontbreekt; de stoelgang is hard en droog, in hevige gevallen naar loop zweemende, gaat bij zeer zware omstandigheden van zelven en zonder weten van den lijder af; de pis is bleek, bleekrood, helder, zonder wolkje of bezinksel; de onderbuik meestal gespannen en opgezet, over het algemeen bestaat er groote veranderlijkheid in de verschijnselen en eene tegenstrijdigheid derzelve onder elkander.

De scheiding der ziekte heeft plaats tusschen den ze-

venden en veertienden dag, niet zelden nog later, onder eenen, voor de eerste maal weder gerusteren, ongestoorden, dikwijls tamelijk langen slaap, waarna de lijder eenen vrijeren, natuurlijken blik en een beter bewustzijn vertoont; hij oordeelt nu juister over zijnen toestand, gevoelt zich hoogst mat en uitgeput, klaagt over pijn in de aangedane deelen enz. Daarbij komt een algemeen, warm, dampend zweet, dat met eenen natuurlijken toestand der huid verbonden en niet te overvloedig noch te uitputtend zijn mag. De pis neemt thans eene troebele en meer verzadigde geaardheid aan, er vertoont zich een wolkje en mede ook wel eenig bezinksel. Daarbij komen somtijds rijkelijke, hevig stinkende stoelgangen, welke den toestand verligten; uitslag aan den mond en den neus; slijmafscheiding enz. De tong wordt vochtig en zuiver, de dorst neemt af; de eetlust herstelt zich; de krachten nemen zeer langzaam toe. De beginnende herstelling kan wel maanden lang aanhouden.

Somwijlen bemerkt men ziekteverplaatsingen naar de oksel- en liesklieren, naar de oorklier, de ballen en dergelijke klierachtige organen; er ontstaan opzwellingen, verhardingen, veretteringen in dezelve, die dikwijls lastig en aanmerkelijk genoeg zijn, maar het zenuwstelsel evenwel bevrijden, de algemeene ziekte helpen scheiden. Veel ongunstiger zijn de ziekteverplaatsingen naar de hersenen en het ruggemerg, uitzweeting, uitstorting, verandering van zelfstandigheid in deze deelen, welke zwakte van het verstand, simpelheid, blindheid, doofheid, verlamming, krampen ten gevolge hebben, of ook als beroerte den dood veroorzaken.

De zwakte bereikt dikwijls zeer hooge graden, gaat in eenen uitterenden toestand, de koorts zelve in eene slepende zenuwkoorts over.

De dood heeft in de *febris nervosa versatilis* mede wel op de hoogte der ziekte plaats, deels door toevallen van beroerte en hersenvliesontsteking, deels door de hevigheid en belangrijkheid van den zenuwachtigen toestand zelven, als ware het door plotselijke en algemeene verlamming. Vertoonen zich de verwachte scheidingen niet of niet behoorlijk en met verligting, is het zweet koud, rijkelijk, kleverig, en slechts op sommige plaatsen des ligchaams aanwezig, wordt de ademhaling kort, reutelend of rogchelend, kan de slijm slechts moeijelijk of in het geheel niet uit de

keel en den mond verwijderd worden, wegens beginnende verlamming der luchtwegen, vallen de trekken van het aangezigt gedurig meer en meer in en doen er zich blaauwachtige, onregelmatige vlekken aan de lippen, den neus, de wangen op, dan sterft de lijder weldra onder toenemende koude der huid, vlokkenlezen en zeer kleinen en menigvuldigen (draadvormigen) pols, terwijl de dood somwijlen nog door eenige oogenblikken van een vrij bewustzijn en helderheid van geest wordt voorafgegaan.

§. 36. De verwijderde oorzaken der *febris nervosa versatilis* hebben dikwijls reeds als aanleg hunnen grond in een zwak, prikkelbaar en zenuwachtig ligchaamsgestel en in het bloedrijke temperament, minder in het phlegmatische. Groote gevoeligheid met geringe terugwerking, overwigt van de werkzaamheid der zenuwen over die der vaten en de voeding, overwigt van den geest boven het ligchaam geven, benevens eenen teederen ligchaamsbouw, geringe levenswerkzaamheid, bleeke gelaatskleur, die zenuwachtige gesteldheid te kennen, welke menigvuldiger bij het vrouwelijke geslacht dan bij het mannelijke wordt opgemerkt. Dikwijls is deze constitutie aangeboren, of verkregen door eene te vroege ontwikkeling der geestvermogens bij kinderen, waardoor de ontwikkeling des ligchaams naar evenredigheid terug blijft; door eene vertroetelde, eene naar geest en ligchaam weekelijke opvoeding, overdrevene ontvlamming der verbeeldingskracht, te veel lezen, overdrevene gevoeligheid, ongewone en de krachten overtreffende inspanning van den geest. De aanleg tot zenuwkoorts wordt voorts bevorderd door de ontwikkelingstijdperken des ligchaams, de belangrijke afwisselingen in den leeftijd, aandoeningen en hartstogten die eenen tijd lang hunnen invloed uitoefenen, als: kommer, zorg, toorn, verdriet, onbeantwoorde liefde, onbevredigd verlangen van allerlei aard; vervolgens verzwakking en uitputting door ontberingen, buitensporigheden, groote inspanningen, bloedvloeijingen, ontlastingen, miskraam, kraambed, enz.; insgelijks het bovenmatig genot van geestrijke dranken, vooral van brandewijn, of van warme dranken: koffij, thee enz.; voorts behooren hiertoe epidemische, endemische invloeden, zoo ook die van de luchtstreek en den dampkring, voor zooverre van tijd tot tijd de heerschende ziektegesteltenis zenuwachtig is, deels vochtige landstreken, vooral vlakke kusten en diepe dalen, vochtig

weder, zuiden- en zuidwestenwinden met aanhoudenden lagen stand van den barometer de zenuwkoorts menigvuldiger veroorzaken dan anders.

Vormt zich de ziekte niet reeds uit den verhoogden aanleg van zelve, dan zijn er tot haar ontstaan slechts geringe gelegenheids-oorzaken noodig, b. v. misslagen in den leefregel, verkoeling, psychische indrukken: schrik, toorn, hevige ontsteltenis enz. Ook werken sommige der genoemde aanleidende oorzaken dikwijls zelven als gelegenheidgevende: b. v. invloeden uit luchtsgestel en landstreek voortkomende, voor hen, die daaraan niet gewoon zijn.

Voor de afgeleide, uit andere ziekten ontstaande zenuwkoorts komen behalve sommige der bovengenoemde invloeden nog in het bijzonder in aanmerking: gebrek aan scheidingswerkzaamheid in het algemeen, onvolkomene, onregelmatige, gestoorde scheidingen, ziekteverplaatsingen naar de hersenen, ongeschikte, vooral te verzwakkende behandeling, te warme verzorging, onzuivere lucht van de ziekenkamer, aanwending van verdoovende middelen in te groote mate, aanmerkelijke en vergeefsche uitputting der natuurkrachten. De ontstekingkoortsen, plaatselijke ontstekingen, gastrische en galachtige koortsen gaan het meeste in de *febris nervosa versatilis* over.

§. 37. De voorzegging is in vergelijking met de ontstekingkoorts, de zinkingkoorts, de rheumatische, gastrische en goedaardige tusschenpoozende koortsen ongunstig; gunstiger is zij in vergelijking tegen de torpide en slepende zenuwkoorts.

De zwakte, welke een hoofdkenmerk van de zenuwkoorts uitmaakt, de scheidingen verhindert, het regelmatig verloop stoort en bij eenigen duur der ziekte zeer snel toeneemt; de omstandigheid, dat het voornaamste stelsel in het ligchaam, het zenuwstelsel, vooral is aangedaan, is bij zenuwkoortsen immer oorzaak van eene ongunstige voorzegging; en dat bij de *febris nervosa versatilis* de krachten niet zoo zeer zijn verminderd, en het zenuwstelsel minder aangedaan is, veroorzaakt hier in verhouding tot de andere zenuwkoortsen eene betrekkelijk gunstigere voorzegging.

Daarom is voor personen die voorheen reeds verzwakt waren of uit den aard zwak zijn, kraamvrouwen, kinderen, grijsaards de voorzegging ongunstiger; eveneens bij zoodanigen, wier zenuwstelsel voorheen reeds geleden had, zoo als bij aanhoudenden invloed van nederdrukkende harts-

togten, bij dronkaards, onanisten, en hen die vroeger reeds aan zenuwziekten hebben geleden.

Hoe meer de verschijnselen in het verloop der ziekte zwakte te kennen geven en aanduiden dat het zenuwstelsel bij voorkeur is aangedaan, hoe meer de ziekte reeds van den aanvang af met moedeloosheid, neêrslagtigheid, vrees voor den dood gepaard gaat, of hoe minder de zieke van zijnen waren toestand gevoelt, hoe heviger, onstuimiger de ijlhoofdigheid is, hoe meer zij met krampachtige toevallen (kaakkramp, peeshuppeling, hik enz.) of met gedeeltelijke verlammingen vergezeld gaat, hoe meer de gelaatstrekken veranderd, ingevallen zijn, hoe vreemder de opslag des oogs en de spraak wordt, des te geringer wordt de hoop op eenen gelukkigen uitslag.

Groote zwaarte, moeijelijke beweegbaarheid des ligchaams bij het opligten, nederzakken van het bovenlijf naar het benedeneinde van het bed, ruim zweet en doorloop, onwillekeurige ontlasting van den pis en den stoelgang, overgang uit het opgewekte in het neêrgedrukte karakter, scheele, ongelijke blik, opgeblazenheid, spruw, gierstuitslag, bluisvlekken, onvermogen om de tong uit te steken, het vergeten deze weder terug te trekken, onvermogen om te slikken, kleine, zeer menigvuldige, draadvormige, ongelijke pols, slaapzucht, vlokkenlezen en dergelijke toevallen geven eenen nabijzijnden doodelijken afloop te kennen, waarbij men voorzeker niet op een of ander verschijnsel alleen vertrouwen moet, maar slechts op de vereeniging van alle in overeenstemming met de oorzaken. Ook moet men zich door een bestaanden toestand van opgewektheid, die deze erethistische zenuwkoorts eigen is, niet laten misleiden ten opzigte van den graad der werkelijk bestaande zwakte.

Gunstiger wordt de voorzegging, wanneer het bewustzijn vrijer, niet geheel onderdrukt is; wanneer de lijder weet en toestemt, dat hij wezenlijk ziek is en nogtans geene bijzondere vrees voor den dood, geene kleinmoedigheid verraadt; wanneer de ijlhoofdigheid met de heldere oogenblikken in eene niet te ongunstige verhouding afwisselt; wanneer de zieke zich zelven nog eenigzins helpen, zelf drinken en opgerigt in het bed zitten kan, zonder terstond duizelig te worden en in een te zinken. Voorts wanneer tegen den zevenden dag de tong vochtiger, de dorst geringer, de huid matig warm en vochtig, de slaap geruster wordt, de pols zich verheft, uitslagen, opzwellingen der

klieren, gezwellen op niet gevaarlijke plaatsen en van niet te grooten omvang zich vertoonen; wanneer in het algemeen de scheidingen regelmatig, behoorlijk en met verligting plaats hebben.

Daar de overgang in herstelling zeer langzaam voortgaat, de krachten slechts zeer langzaam toenemen, zoo kan zelfs na den afloop der scheidingen de voorzegging niet overijld te gunstig gemaakt worden.

§. 38. Bij de behandeling der *febris nervosa versatilis* moet men allereerst trachten te ontdekken, of men een geval van oorspronkelijke, van afgeleide, of van zamengestelde zenuwkoorts voorheeft, en in de laatste gevallen wel zijne opmerkzaamheid op de oorspronkelijke of begeleidende ziekte rigten, wier behandeling op eene gepaste wijze met die der zenuwkoorts moet gepaard gaan. Overigens is de behandeling der zenuwkoorts zoo moeijelijk door de noodzakelijke vereeniging van zeer uiteenloopende aanwijzingen en eischen, door de dikwijls zeer misleidende gesteldheid van den ziektetoestand, door de noodzakelijkheid van *snel* en *zeker* de juiste wijze te treffen, daar een misslag slechts zelden weder goed gemaakt kan worden, dat het practische talent en de ware kunst van den geneesheer nergens meer, dan bij deze ziekte kan uitkomen.

§. 39. I. Gerststelling van den lijder, verheldering van het gemoed door het verwijderen van die ongunstige invloeden, welke kommer, zorg en dergelijke stemmingen moesten te weeg brengen, of ten minste door vriendelijke vertroostende toespraak, terughouden van ongelukkige berigten, opwekking der hoop enz. is het eerste, waarvoor de geneesheer te zorgen heeft, voor zoo verre het in zijn vermogen is. De kamer moet rein en niet te helder zijn, dikwijls verdragen de lijders noch daglicht noch kaarslicht, en dit moet naar den graad van de gevoeligheid des lijders gematigd worden; de warmtegraad zij meer koel dan warm, de lucht zij zoo rein mogelijk en worde dikmaals verwisseld, de tegenwoordigheid van menschen bepale zich tot weinige, den zieke niet onaangename personen; hij zelf moet zoo weinig mogelijk tot spreken en denken gevergd worden.

De spijs worde naar den eetlust en den toestand van opgewektheid des lijders en naar zijne vroegere gewoonten ingerigt; overigens moet zij ligtelijk verteerbaar, niet verhittend, maar voedend en verkwikkend zijn en slechts bij geringe hoeveelheden gegeven worden. Goed bereide, niet

vette, dunne bouillon van gevogelte; kalfs- en rundvleesch; sago met wijn, eijeren, gelei van hartshoorn en dergelijke spijzen zijn het verkiezelijkst; vleesch zelf zal ten minste in de eerste tijdperken en op de hoogte der ziekte noch verlangd, noch mede in de meeste gevallen gegeven kunnen worden; en wel des te minder, naarmate de graad van opgewektheid grooter is. Ingeleide vruchten worden moeijelijk verteerd, bederven de eerste wegen en veroorzaken ligtelijk de hier zoo zeer te vreezen bovenmatige ontlastingen. Tot drank zijn het meest geschikt: afkooksel van brood met citroensap, gerstewater met azijnhonig of met wijn, zuiver water, water met wijn, enz. De hoeveelheid drank moet om de reeds opgegevene redenen niet te aanmerkelijk zijn.

II. Tot de gevaarlijkste verschijnselen in zenuwkoortsen behooren de bovenmatige ontlastingen, die zelden kritisch, meestal moeijelijk te stillen, uitputtend en zeer ongunstig zijn. De tijd, waarin zij voorkomen, de verligting, die voor den lijder daarop volgt, de hoedanigheid en hoeveelheid der ontlaste stof zal ons over de mogelijke scheidende eigenschap gemakkelijk inlichten; de symptomatische buikloop vordert klisteren van stijfsel (*dr.* i.) met of zonder *Laudanum liq.* (*gtt.* xii—xx), drooge aromatische omslagen of meermalen verwisselde warme doeken over den geheelen onderbuik; inwrijvingen op denzelven van *Balsam. Opod.* met *Laudanum*; wrijven der huid met doorwarmd flanel; inwendig zaadmelken, *Tinct. Rhei aquosa* met amandelolie, *Rheum* in kleine giften, aftreksels van *Arnica*wortel, *Pulv. Doveri*, *Opium*, voor zoo verre deze middelen noodig zijn en zich met de overige geneeswijze verdragen.

Opgezetheid (*meteorismus*) ontstaat somwijlen uit aandoening der buiksingewanden en aanwezigheid van lucht, uit de werking der aangewende prikkelende geneesmiddelen, somtijds uit ontsteking of kramp des onderbuiks zelven, somtijds uit groote zwakte en ontbinding of gebrekkige menging der vochten, en vordert diensvolgens dan eens windbrekende middelen (*carminativa*) en weekmakende, krampstillende klisteren (van Chamomillen, Valeriaan, *Asa fœtida*), dan eens inwrijvingen van warme olie en *Opium* op den onderbuik, dan eens blaartrekkende middelen op denzelven, dan eens verzachtende, dan eens aromatische omslagen enz. Inwendig komen aftreksels van Pepermunt, Valeriaan enz. te stade.

Zweet, wanneer dit bovenmatig en van eenen uitputtenden aard is, vordert laauwe wasschingen der huid met azijn, die daarna zorgvuldiglijk wordt afgedroogd en gewreven; inwendig het gebruik van delfstoffelijke zuren, aftreksel van *Salvia* enz.

Pisopstopping komt somtijds als gevolg der aangewende blaartrekkende middelen, van de Campher en dergelijke, somtijds reeds ten gevolge van den krampachtigen toestand voor, wordt ligtelijk veronachtzaamd, vooral bij gelijktijdigen *meteorismus*, en kan tot de gevaarlijkste omstandigheden aanleiding geven; men wende daartegen verzachtende omslagen en zalven op de schaamstreek of inwrijvingen van *Linimentum* (*volatile?*) met *Opium* in de streek der nieren aan, in dringende gevallen wordt de catheter gevorderd.

Spruw vereischt herhaalde reiniging van den mond met versch water of met aftreksels van *Salvia* en *Serpillum*, waarbij men azijnhonig, *Extr Myrrhae* enz. voegen kan; de zieke is zelden in staat, zelf zich den mond te spoelen, en moet dit daarom dikwijls door andere personen met behulp van ingedoopte linnen doeken, die men om den vinger windt, geschieden.

Doorliggen, smerten wordt dikwijls veroorzaakt door onreinheid des ligchaams of van het linnengoed, door slechte of slecht gemaakte bedden met ongelijke plaatsen en plooijen. Veel nut daarentegen oefenen het baden en wasschen uit, reinheid en zorgvuldige wisseling van het bed- en lijflinnen, en het uitspreiden van eene bereide huid op het bed. De aangedane plaatsen worden aanvankelijk met koud water, of met water en wijn gewasschen, met schijfjes citroen belegd, later geschieden de wasschingen met verdund Loodwater; zeldzamer zal men Loodzalf noodig hebben. Plaatsen in versterving overgegaan vereischen eene bijzondere behandeling.

III. Den ziekteverwekkenden prikkel van het zenuwstelsel af te leiden, de gezonkene krachten te herstellen, de scheidingen te bevorderen en te leiden, is na de behandeling der misschien aanwezige oorspronkelijke ziekten, de hoofdbezigheid van den geneesheer.

Daarom zijn de blaartrekkende middelen, vooral de Spaansche vliegen en mosterdpappen van groot nut. Men legt deze in den regel des te meer van het hoofd verwijderd, naarmate de toestand meer opgewekt (*erethistisch*) is, (bij onderdrukten [*torpiden*] toestand aan het hoofd

zelf), derhalve aan de voetzolen, kuiten, dijen armen; den nek, de borst, en wisselt daarbij met de benedenwaarts gelegene plaatsen af; men geeft de voorkeur aan de mosterdpappen (fijn mosterdzaad met zuurdeeg en goeden wijnazijn, of nog liever alleen met warm water zonder azijn), wanneer de werking spoedig wordt gevorderd; de Spaanschevliegpleisters dan, wanneer deze minder snel vereischt wordt; want de werking der laatsten volgt langzamer, oefent haren invloed dieper, aanhoudender en in hoogere mate uit dan de mosterdpappen. Somtijds is het noodig, de Spaanschevliegpleister te versterken door het bestrooijen met Spaanschevliegpoeder, of door de huid op de bedoelde plaatsen eerst met *Tr. Cantharid.* in te wrijven. Men hoede zich de blaartrekkende middelen te lang te laten liggen, of te diep te laten etteren; want er ontstaat dan ligtelijk versterf. Hiernevens dienen prikkelende hand- en voetbaden, wanneer zij gebruikt kunnen worden. Het droppelen van Zwavelaether op den hartkuil, het wasschen deszelfs met *Sp. Serpilli* of *Anthos* is tevens een opwekkend en van het hoofd afleidend middel.

Algemeene laauwe baden werken bedarend, bevrijden het hoofd, wekken de werkzaamheid der huid op, en moeten niet verzuimd worden, waar de omstandigheden van den lijder het toelaten; de arts zelf echter moet daarbij tegenwoordig zijn en de werking van het bad zorgvuldig waarnemen.

Van groot gewigt zijn wasschingen over het geheele ligchaam of ook slechts op sommige deelen (de borst, de ledematen enz.) met goeden echten wijnazijn, voor de helft of een derde met warm water vermengd. Deze laauwe azijnwasschingen hebben eene afleidende en opwekkende werking tevens en worden des te meer gevorderd, hoe fletscher en onnatuurlijker in het algemeen de toestand der huid is. Men kan ze dagelijks meermalen herhalen en benevens de baden en blaartrekkende pleisters met nut aanwenden. Slechts moet de zieke daarbij zorgvuldig tegen verkoeling bewaard en na de wassching met doorwarmde doeken afgedroogd worden.

Koude wasschingen moeten dan onverwijld worden aangewend, wanneer bij hoogst zenuwachtigen toestand de huid droog, heet, perkamentachtig gespannen en zonder neiging tot scheiding blijft. Men laat daartoe den lijder ontkleed in eene drooge wan plaatsen, maakt de begietingen langs den nek naar beneden en legge den zorgvuldig weder af-

gedroogden lijder in een zuiver, matig gewarmd bed met het hoofd verheven. Het is echter raadzaam, eerst de proef met gedeeltelijke koude wasschingen te nemen en na het zorgvuldig waargenomen gevolg de verdere handelwijze in te rigten.

Tot inwendig gebruik dienen in den beginne de aftreksels der *Flor. Chamom. vulg.*, der *Radix Calami aromatici* en *Caryophyllatae*, later aftreksels van de *Radix Valerianae*, *Angelicae*, *Serpentariae*, der *Flor. Arnicae*, de Campher in poedervorm of in zaadmelken of olieachtige mengsels; tegen het kritisch tijdperk voegt men bij deze middelen de *Rad. Ipecacuanhae* in verdeelde giften, den *Liquor C. C. succinatus*, de aethersoorten, waarbij men dagelijks vooral op ontlasting behoort te letten. Bij eenen toestand van groote prikkeling zonder ontsteking of aanwezen van onreine stoffen in de eerste wegen is *Opium* in den vorm van poeder (*gr* $\frac{1}{4}$ *pro dosi*), of het *Pulv. Doveri* in gepaste giften het geschiktste middel. *Moschus* evenéens in poedervorm (*gr.* ij. en daarboven *pro dosi*) is des te verkieslijker, naarmate de zenuwverschijnselen meer de overhand nemen, het bewustzijn meer verloren gaat, hoe meer wezenlijke stuipen, sidderen, peeshuppeling en verdooving in de plaats der enkelvoudige ijlhoofdigheid treden, en hoe harder, krampachtiger daarbij de pols is. De Campher (*gr.* i—iij *pro dosi*) daarentegen dient bij eenen meer weeken, kleinen, zwakken, sidderenden pols, bij groote mismoedigheid, weeke, slappe huid, neiging tot eenen rotachtigen toestand, alle gemis van scheiding; in geval van aanwezige ontsteking moet zij voorzigtig worden toegediend. De bovengemelde wortels doen hier naar de bijzondere hoedanigheid van het ziektegeval en volgens de hoeveelheid van aetherische olie en tonische bestanddeelen hunne dienst; waaronder de *Calamus* en *Caryophyllata* het minste vlugtig prikkelend, meer versterkend werken, en daarom voor de hoogte van den zenuwachtigen toestand minder geschikt zijn; de Valeriaan komt meer met den *Moschus* overeen, de *Angelica* en *Serpentaria* naderen meer de Campher; de *Flores Arnicae* echter hebben meer eene eigendommelijke werking, vooral tot de huid en den onderbuik zich bepalende.

Als oorspronkelijke en vergezellende ziekten komen ontstekingachtige, gastrische en zinkingachtige voor en vereischen eene behandeling in verband met de zenuwkoorts. Ontstekingen van sommige organen

verlangen eene meer plaatselijke dan algemeene, eene meer afleidende dan ontstekingwerende behandeling. Daarom verdienen plaatselijke bloedontlastingen en blaartrekkende middelen den voorrang boven aderlatingen. Gastrische toestanden vorderen meermalen braakmiddelen, zeldzamer afvoerende middelen, daar genen ook voor den zenuwachtigen toestand nuttig zijn, deze door verzwakking en de moeijelijk te stillen ontlastingen dikwijls gevaarlijk worden. Daarom geeft men in zenuwkoortsen in het algemeen liefst braakmiddelen, en wel de *Ipecacuanha* alleen, zonder bijvoeging van Braakwijnsteen; gaat de koorts met eenen ontstekingachtigen toestand der longen of van de hersenvliezen gepaard, zijn zij echter tegenaangewezen. Van ontlastingsmiddelen maakt men bij gastrischen toestand met duidelijke aandrang (*turgescentia*) naar beneden en bij gelijktijdige tegenaanwijzing der braakmiddelen gebruik; *Rheum* met *Calomel*, *Glauberzout*, *Bitterzout* verdienen meestal de voorkeur wegens hunne zekere, weinig verzwakkende werking. Zinkingen vereischen het gebruik der verzachtende en oplossende fluimloozende geneeswijze, *Sal ammoniaci*, *Sulphur aurat. Antimonii*, *Kermes*, *Phellandrium* enz.

Van den tijd af, dat de scheidingen behoorlijk plaats vinden en eene blijkbare beterschap in den toestand ten gevolge hebben, is het noodzakelijk, de eigenlijke *nervina* langzamerhand te verminderen en eenen gepasten overgang tot de tonische middelen te maken. Tot dit doel zijn vooral geschikt de *Angelica*, de *Calamus*, de *Caryophyllata*, en van hier kan men ter regtertijd opklimmen of tot die middelen, welke de spijsvertering opwekken (*Cascarilla*, *Rheum*, *Quassia coct*), of tot de eigenlijk tonische middelen (Kina, ijzerbereidingen), naarmate meer eene bijzondere zwakte der spijsverteringswerktuigen of eene algemeene zwakte van het vaten- en spierenstelsel de overhand heeft. Het overige zal, bij behoorlijk ontzien der krachten en geschikte behandeling der naziekten, het genot van de vrije lucht en eene goede spijs volbrengen.

b.) Febris nervosa stupida.

§. 40. Hoewel de zenuwkoorts met verminderde gevoeligheid meermalen oorspronkelijk voorkomt, zeldzamer uit andere ziekten ontstaat, neemt men dezen vorm echter niet zelden in verbinding met andere ziekten (zinkingen, ontstekin-

gen, gebrekkige menging des bloeds enz.) waar. Ook is zij diegene, welke langer aanhoudt, met grooter gevaar dreigt en tot een dieper heerschend lijden des zenuwstelsels doet besluiten.

Ook hier gaan meerdere of minder voorboden vooraf; somwijlen echter (zoo als de aanstekende zenuwkoorts, *typhus*) vertoont zij zich plotseling. Reeds vroegtijdig bespeurt men eene verandering in de stemming des gemoeds, groote matheid der leden, zwaarte, verdooving en beneveling van het hoofd, treurigheid, neerslagtigheid, gevoel van zwaar ziek te zijn, vrees voor den dood, volkomene onverschilligheid. De zintuigen zijn verstompt: het oog dof, zonder glans, als met stof bedekt, de blik is strak, lang op een punt gevestigd of ook ijdel, niets beteekenend, aan wezenloosheid grenzende, somwijlen scheel of gebroken. De lijder hoort moeijelijk of is werkelijk doof. Zijne antwoorden volgen langzaam en na lang bezinnen, zijn kort, veelal onjuist, zich zelven tegensprekend, of blijven ook wel geheel weg; de spraak is moeijelijk, hol, afgebroken, ontbreekt later soms geheel en al. De ijlhoofdigheid is stil, mompelend, dommelig; de zieke herkent de hem omgevende personen in het geheel niet of slechts gedurende weinige oogenblikken; er bestaat als het ware eene naar verlamming gelijkende onderdrukte toestand der hoogere zenuwwerkzaamheden. Het uitwendig voorkomen van den lijder is zeer vervallen, zonder levendigheid, de kleur der huid is vuil en vaal, de huid zelve meestal fletsch en slap, in vele gevallen droog, gespannen en met eene hitte, op het gevoel onaangenaam en ongelijk verspreid. De gelaatstrekken zijn zeer veranderd, het aangezigt lang met afhangende onderkaak en openstaanden mond; de neusgaten wijd geopend, zich bij de ademhaling sterk bewegende, de neus en lippen beslagen. De mondholte is met een taai, droog, donker slijm overtogen, de tong is bruin en morsig, met gebersten, gespletene schilfers bedekt, waaronder de hoogroode en drooge oppervlakte der tong door de spleten heen spoedig merkbaar wordt, somtijds is de toestand der tong zeer veranderlijk, dan eens wordt zij zuiver, dan eens weder beslagen. Het uitsteken der tong gaat moeijelijk, zij siddert daarbij, of de lijder mist daartoe geheel en al het vermogen, en doet er vergeefsche pogingen toe, of vergeet (bij zeer gevaarlijke omstandigheden) dezelve weder terug te trekken. De pols is klein, zwak, ligtelijk weg te drukken, zeer week, bijna papachtig, meestal zeer menigvuldig, in vele gevallen echter werkelijk

zeldzaam (*rarus*). De pis is troebel, droessig, melkachtig zonder eigenlijk wolkje of bezinksel, of beide worden te gelijkertijd in eene heldere, vreemdsoortige pis opgemerkt, lost zich echter weldra weder op. Daarbij bestaat er groote neiging tot bovenmatige ontlastingen, opgezetheid, spruw, en doorliggen. De scheidingen komen moeijelijk, laat, langzaam en onvolkomen tot stand; een geruste, verkwikkende, van den *sopor* wel te onderscheiden slaap, het vrije bewustzijn bij het ontwaken, de betere toestand der huid met een warm, dampend zweet, het thans verschijnen en blijven van het wolkje en het bezinksel in de pis, het verheffen van den pols, het voortdurend zuiver worden van de tong geven de wezenlijke scheiding te kennen, die somwijlen met gierstuitslag en ettergezwellen gepaard gaat. De overgang in herstelling duurt zeer lang, de krachten nemen slechts weinig toe, de toestand van den lijder blijft lang twijfelachtig, de naziekten zijn menigvuldig. Niet zelden blijft er een toestand van waterzucht, verlamming, wezenloosheid achter; in meer gunstige gevallen gaat de beterschap somtijds met eene afschilfering der geheele opperhuid en het uitvallen der haren gepaard.

De dood volgt somtijds op de hoogte der ziekte, terwijl de zieke uit den vollen verdoovingstoestand in denzelven heen sluimert, of terwijl er te voren nog een korte terugkeer van het bewustzijn, soms ook wel met geestverheffing en gave van voorzegging plaats heeft. Of de dood is mede ook wel het gevolg van de begeleidende ziekte, namelijk van de hier zoo gevaarlijke ontstekingen der inwendige organen.

§. 41. De verwijderde oorzaken der *febris nervosa stupida* zijn ten deele de reeds bij de *febris nervosa versatilis* opgegevenen; in het bijzonder moeten hier nog genoemd worden: aangeborene of verkregene zwakte, zenuwachtig ligchaamsgestel bij een phlegmatisch temperament; verzwakking door buitensporigheden in de geslachtsdrift, vooral van eenen onnatuurlijken aard, door groote en aanhoudende inspanning van geest en ligchaam, door gebrek, door genot van slechte, onverteerbare, tot voeding ongeschikte dingen, door nederdrukkende gemoedsbewegingen, kommer, zorg, vrees, ergernis, hopeloosheid, aanhoudend verdriet enz.; verder epidemische en endemische omstandigheden, vochtige en koude woonplaats, aanhoudend vochtig weder, vochtige woning, overgroote opeenhooping van

menschen; van daar dat deze koortsen zoo dikwijls als gevolg van hongersnood, duurte der levensmiddelen, oorlog, overstrooming, op schepen, in gevangenissen, hospitalen, belegerde vestingen uitbreken, en alsdan een *miasma* of besmetting (*contagium*), dat zich onder deze omstandigheden ontwikkelt, tot gelegenheidsoorzaak hebben, of in plaats daarvan eene hevige, diep en snel haren invloed uitoefenende gemoedsbeweging, eenen misslag in den eetregel, eene hevige verkoeling enz.

§. 42. De voorzegging is veel ongunstiger dan bij de *febris nervosa versatilis;* de doodelijke uitgang op de hoogte of door begeleidende ziekten is eerder te vreezen, de naziekten zijn aanmerkelijker. Overigens komen hier in de voorzegging dezelfde omstandigheden en gegevens (*prognostische momenten*) in aanmerking, die wij bij de *febris nervosa versatilis* (§. 37.) hebben opgegeven, evenwel met de noodige wijzigingen, welke uit de verschillende natuur dezer beide ziekten van zelven volgen.

§. 43. De behandeling komt over het geheel veel met die der *febris nervosa versatilis* overeen, en wijkt slechts daarvan af in de hier bijzonder op te merken gedeelten.

I. Opbeuring van het gemoed, voor zoo verre dit in de magt van den arts staat, moet ook hier diens eerste zorg zijn; en de lijder verdraagt hier veel gereder de toespraak van daartoe geschikte personen, dewijl hij niet zoo ligtelijk, als bij den opgewekten vorm der zenuwkoorts, nadeelig daardoor wordt aangedaan. Zuivering en verversching der lucht in het ziekenvertrek wordt des te noodzakelijker, daar *miasmata* en *contagia* hier somwijlen onder de oorzaken behooren. Verwijdering van den lijder uit de schadelijke lucht en uit de nabijheid van andere dergelijke zieken, herhaalde luchtzuivering van de kamer wordt in de eerste plaats het meest gevorderd; de aanwending van andere middelen ter zuivering der lucht wordt in zekere gevallen en wel bijzonder noodzakelijk, wanneer het onvermijdelijk is, meerdere zieken bijeen te plaatsen; daartoe dienen het sprenkelen met goeden wijnazijn, kruiden-azijn, sterk Azijnzuur, de berookingen met Salpeterzuur van SMITH, of die met de *Chlorine* van GUYTON MORVEAU, de Chloorkalk en dergelijke middelen. Het licht behoeft men hier als schadelijken prikkel niet te vreezen, even min eene matige warmte. De spijs kan eenigzins prikkelend zijn, en de wijn wordt hier, indien een tevens

aanwezige ontstekingachtige toestand zulks niet verbiedt, wel verdragen; naar het verschil der omstandigheden is goede Champagne-, Rhijn-, of Hongaarsche wijn te verkiezen en in gepaste hoeveelheid toe te dienen; doch de wijn past minder in het begin der ziekte, dan veeleer later, bij zeer gezonken krachten, tegen den tijd der scheidingen en in de herstelling.

II. De meer belangrijke verschijnselen, welke hulp vereischen, zijn de reeds bij de *febris nervosa versatilis* opgegevene, en worden met eenige wijzigingen (van zelf gemakkelijk te beoordeelen) op dezelfde wijze behandeld.

III. Ten opzigte der hoofdzakelijke of grondige behandeling moet men in de eerste plaats acht geven, in hoe verre het waar te nemen ziektegeval meer tot de hersenontsteking overhelle, en in hoe verre deswegens de ontstekingwerende geneeswijze aangewend moet worden of niet; vervolgens of er tevens eenige andere hoofdziekte of vergezellend lijden aanwezig zij, en of deze eene wezenlijke zorg en oplettendheid bij de behandeling der zenuwkoorts vereische. Deze begeleidende of nevenziekte is veeltijds gastrisch (*typhus gastricus*), herkenbaar door de bekende gastrische, met de zenuwachtige vermengde verschijnselen, zij gaat ligtelijk in rotachtige toestanden over en vordert, nevens de reeds opgegevene behandeling der zenuwkoorts, eene bedachtzaam geleide gastrische geneeswijze met vermijding van alles, wat te zeer verzwakt. Vervolgens komen als begeleidende ziekten voornamelijk de ontstekingen der onderbuiksingewanden (*typhus abdominalis*) voor, die of oorspronkelijk aanwezig zijn of zich evenwel gaarne in het verloop van de torpide zenuwkoorts ontwikkelen; zij worden gekenmerkt door eenige hardheid in den pols, eene bepaalde koortsverheffing des avonds met rilling en hitte en door de plaatselijke pijn, die de lijder wel is waar zelden met woorden kan uitdrukken, doch welke men uit de herhaalde aanraking van de pijnlijke plaats door den zieke, en uit het bewegen en trekken der gelaatsspieren bij plaatshebbend onderzoek gemakkelijk afleidt. Het meest zou, volgens J. R. BISCHOFF (*Grundsätze zur Erkenntniss und Behandlung der Fieber und Entzündungen*, *Wien*, 1830. S. 214. 226.) eene in verzwering en versterving overgaande ontsteking van het *ileum* de torpide, somwijlen ook de erethistische zenuwkoorts vergezellen; eene welligt meermalen onbekend geblevene oorzaak van de veeltijds plaatshebbende

meteoristische opzetting van den onderbuik, en welligt uit gelijke oorzaken oorspronkelijk voortkomende als de spruw in het achterste gedeelte van den mond en de colliquative buikloop. Eene bepaalde plaatselijke pijn op eene diepliggende plaats van geringen omvang aan de regterzijde des buiks, daar omstreeks, waar, boven den band van *Poupart* de binnenste schuinsche buikspier (*m. obliquus internus*) met de regte spier (*m. rectus*) zamenkomt, kenbaar door het hevig vertrekken van het gelaat van den lijder (bij aanraking), zeer drooge tong, sterken *meteorismus* met eene bijzondere klinkende geaardheid der regter helft van den buik, bloedvloeijing uit den endeldarm, bruinachtige, ichoreuse ontlastingen zouden in verband met andere teekenen het aanwezen der *ileitis* aanduiden. Laauwe baden, verzachtende omslagen op den onderbuik, in dringende gevallen bloedzuigers of bloedige koppen in de regter liesstreek, blaartrekkende middelen, inwrijvingen van kwikzalf, daarna kruidenmatrasjes en aromatische inwrijvingen, inwendig een aftreksel van *Ipecacuanha* (*scr.* i *ad. col. unc.* iv.), alles zorgvuldig naar de bijzondere omstandigheden van het ziektegeval gekozen, zullen bij deze *ileitis* de meeste hulp aanbrengen.

Voorts bestaat de eigenlijke en wezenlijke geneeswijze in het verwijderen van datgene, wat het zenuwstelsel in zijne vrije werkzaamheid belemmert, in het opwekken der gezonkene krachten, in het bevorderen en leiden der scheidingen, Daartoe zijn bij voorkeur de braakmiddelen dienstig, welke bij de *febris nervosa stupida* van een veel uitgebreider gebruik zijn, dan bij de *febris nervosa versatilis.* Zij dienen namelijk in den onderdrukten toestand niet slechts ter verwijdering der gastrische, galachtige, slijmachtige complicatie, maar wel wezenlijk ter bevrijding van het zenuwstelsel zelf, en zijn daarom, bij bestaande aanwijzing, terstond in het begin gereikt, dikwijls alleen in staat, het gevaar af te wenden en de hevigheid der ziekte te verminderen. Men geeft de *Ipecacuanha* liever dan den Braakwijnsteen; bij goede maar niet genoegzame werking kunnen de braakmiddelen ook herhaald worden.

Benevens deze zijn de blaartrekkende middelen van zeer veel belang, die men hier echter liever aan het hoofd zelf: aan het voorhoofd, op den kaal geschorenen schedel, in den nek, aan de ruggegraat legt, minder op verwijderde deelen, hoewel ook dit ter ondersteuning en onder zekere omstandigheden, bij afwisseling met de genoemde handel-

wijze, niet veronachtzaamd moet worden. Men wendt daartoe de Spaanschevliegpleisters en mosterdpappen volgens de boven opgevene regelen aan; dikwijls zijn hier sterkere huidprikkels noodig, in welk geval de geschaafde Peperwortel (*Cochlearia Armoracia*) of *Oleum aethereum Sinapios* (*gtt.* vi, *Ol. Amygd. dr.* i of in plaats der laatste *Sp. vin. rectif. dr.* ij) geschikte middelen zijn; somwijlen is het genoegzaam, wanneer men de plaats te voren met goeden azijn of met *Tinct. Cantharid.* inwrijft, de Spaanschevliegpleisters op de slechts rood gewordene plaatsen der sinapismen legt. Doch men heeft hier het gevaar van versterf eerder te vreezen, dan bij de *febris nervosa versatilis.*

Algemeene laauwe baden zijn vooral bij eene drooge, stugge huid nuttig; eveneens onder de reeds opgegevene voorwaarden de koude wasschingen, baden en begietingen.

Gemakkelijker in de aanwending, zekerder en sterker in werking zijn hier ook de reeds bovengemelde wasschingen met azijn (met goeden wijnazijn of ook met *Acet. Camphorat.* of met bijvoeging van eenig *Spir. Serpilli* of *Anthos*) en moeten daarom niet verzuimd worden. Zij moeten dagelijks eenige malen herhaald, en mede aan het voorhoofd en de slapen, als aan andere deelen aangewend worden.

Op de ruggegraat maakt men bij verlammingstoestanden der bewegingswerktuigen of van sommige ingewanden deels van de genoemde wasschingen met azijn, deels van vlugtige inwrijvingen, deels van aromatische zalven (*Unguentum nervinum* met *Balsam. Peruvian.*, *Oleum Nucistae expressum*, *Ol. Cajeputi coct.*) gebruik, deels van de blaartrekkende middelen.

Van de inwendige geneesmiddelen dienen diegenen, die reeds bij de *febris nervosa versatilis* zijn opgegeven, voornamelijk *Calamus*, *Valeriana*, *Serpentaria*, *Angelica*, *Arnica*, Campher, *Moschus*, allen onder de gemelde omstandigheden; daarentegen heeft men hier van de zwakkere aetherische middelen minder te verwachten; *Opium* kan men zeldzamer aanwenden. Campher en vooral *Moschus* kunnen hier in grootere giften worden toegediend, insgelijks de *Aether*soorten, en goede wijn als geneesmiddel. Van de *Ammonia*bereidingen geeft men tegen den tijd der scheidingen de sterkste en vlugtigste: *Liquor C. C. succinatus*, *Ammonium Carbonicum*, *Sal C. C.*, *Spiritus C. C.*, *Spiritus Salis Ammoniaci anisatus*, doch men bedenke wel, dat zij slechts middelen ter ondersteuning zijn,

ter genezing niet op zich zelven voldoende, en zij zelfs door overvloedig zweet en overprikkeling van het huidvatenstelsel nadeel kunnen te weeg brengen. Bij gevallen met geneigdheid tot rotting en gastricismus heeft men mede van het Chloorwater (*Aqua Chlori dr.* vi, *Aq. destill.* of *Decoct. Saleb unc.* iv, *Syr. simpl. unc.* i) en bij toestanden met *sopor* en verlamming van den *Phosphorus* (in *Aether* opgelost of in emulsie) gebruik gemaakt. De gepaste keuze en opklimming in deze middelen en de vereeniging van de behandeling der zenuwkoorts met die der hoofd- en begeleidende ziekten is een moeijelijk gedeelte in de kunst des geneesheers, en daarvan hangt toch werkelijk de gelukkige of ongelukkige afloop der ziekte af.

De behandeling bij den overgang in herstelling komt overeen met die bij de *febris nervosa versatilis*; men zij slechts bedacht, bij de voorzigtiglijk begonnene versterkende geneeswijze langer te volharden en op de mogelijk volgende naziekten een waakzaam oog te houden.

§. 44. Als een bijzondere vorm der *febris nervosa stupida* moet de besmettelijke zenuwkoorts (*typhus contagiosus*) beschouwd worden, welke in oorlogstijden, bij hongersnood en dergelijke algemeene ongelukkige omstandigheden als eene verre verspreide epidemie, in belegerde vestingen, in slecht bezorgde hospitalen en gevangenissen, op schepen, onder zeer verschillenden vorm (krijgspest, legerkoorts, hospitaalpest enz.) zich voordoet. Aanleidende oorzaak daartoe is eene zeer ter nedergedrukte stemming des gemoeds, door psychische invloeden (terugtogt van geslagene legers, gebrek aan levensbehoeften, vrees enz.) te weeg gebragt; tot gelegenheidsoorzaak strekt in de meeste gevallen een onder de bovengenoemde omstandigheden zich ontwikkelend *miasma*, of een *contagium*, op de hoogte der ziekte voortgebragt en op andere daarvoor vatbare individuën overgedragen.

Deze besmettelijke *typhus* (dus genoemd naar zijn hoofdverschijnsel, eene eigendommelijke verdooving en beneveling van het hoofd τῦφος) vertoont zich over het algemeen onder den vorm van eene meer of minder ontstekingachtige, zinkingachtige aandoening der ademhalingswerktuigen en der keel, op welker hoogte zich eene zenuwkoorts van torpiden aard met neiging tot rotachtige ontbinding ontwikkelt, welke zich reeds als zoodanig van het begin der ziekte af heeft doen kennen. De gunstige scheiding volgt tegen den veertienden dag door neusbloeding, warm, ei-

genaardig riekend zweet en pis met bezinksel, overigens onder de algemeene verschijnselen, bij de *febris nervosa stupida* opgegeven, en met eene langdurige herstelling. Menigvuldig allezins is de doodelijke afloop op de hoogte der ziekte door de aandoening van het hoofd zelf of door eenen verlammingstoestand van het geheele zenuwstelsel met volkomen verlies der krachten.

Zeer menigvuldig zijn de afwijkingen en verschillen, die er in het verloop der ziekte bij bijzondere epidemieën en personen voorkomen, daar dan eens in het eerste tijdperk het ontstekingachtige of galachtige karakter, of in het laatste tijdperk het rotachtige meer te voorschijn treedt, of dan eens het geheel meer het beeld van eene zuivere *febris nervosa stupida* vertoont.

§. 45. Men heeft deze ziekte deels voor eene hersenontsteking gehouden, en het zenuwachtige, door *stupor* zich kenmerkende tijdperk voor het tijdperk der uitzweeting beschouwd (MARCUS en anderen); deels heeft men ze voor eene uitslagziekte (*exanthema*) opgegeven, en haar, even als aan de pokken, het roodvonk enz., eenen eigenaardigen uitslag toegeschreven (HILDENBRAND, REUSS, HARTMAN, RAIMANN en anderen); deels heeft men zich met de weinig beteekenende verklaring vergenoegd, als zijnde een *contagium* met ontsteking van bijzonderen aard (GÖDEN).

De eerste meening, gegrond op den dikwijls meer of minder erethistischen toestand van het zinkingachtige tijdperk der ziekte, wordt wederlegd door het verloop derzelve, zeer van dat der *phrenitis* afwijkende, vooral echter en practisch daardoor, dat de sterk ontstekingwerende geneeswijze, welke de *phrenitis* vordert, bij de lijders aan den *typhus* een zeer ongunstig gevolg heeft. Nogtans mag men hier gevoegelijk tevens aannemen, dat de *typhus*, even als andere zenuwkoortsen, zich somwijlen met wezenlijke gevallen van *phrenitis* kunnen verbinden of daardoor vergezeld kunnen gaan.

Het tweede gevoelen heeft wel iets voor zich, maar tevens nog meer tegen. De veronderstelde exanthematische natuur van den *typhus* wordt wel is waar ondersteund daardoor, dat deze ziekte, gelijk vele andere uitslagziekten (roodvonk, mazelen) met zinkingachtige verschijnselen gepaard gaat, dat zij, even als de genoemde en andere dergelijke ziekten, besmettend is, en dat zij met uitvallen der haren en algemeene verwisseling der opperhuid eindigt. Dan daartegen pleit in de eerste plaats de omstandigheid, dat de

vermeende uitslag geenszins immer, doch, zoo als men zegt, slechts in meer zeldzame gevallen wordt waargenomen, dat deze uitslag de ziekte niet scheidt, maar zich juist onder de ongunstigste omstandigheden vertoont; voorts dat deze geenszins onder eenen bepaalden, maar onder eenen zeer verschillenden vorm verschijnen zou, deels als blaasjes van den gierstuitslag, deels als loodkleurige vlekken van een voorkomen als de blutsvlekken (*petechiae*); eindelijk dat ons tot heden toe geene bepaalde uitslagziekte is bekend geworden, welke oorspronkelijk en onafscheidbaar een zenuwachtig karakter bezitten zou. Bedenkt men tevens dat de vermoedelijke uitslag noch van de blaasjes van den gierstuitslag, noch van de petechiën door eenig kenteeken kan worden onderscheiden, dat juist deze beide uitslagziekten zich gaarne aan zenuwachtige en rotachtige toestanden in het algemeen paren, dan kan men de neiging niet onderdrukken, om het *typhusexanthema*, hetgeen men als eigendommelijk wilde hebben beschouwd, voor niets anders te houden, als voor symptomatischen gierstuitslag en petechiën, welke den hoogen graad van den krachteloozen (*asthenischen*) toestand te kennen geven. Hierbij komt, dat zoo vele andere ziekten besmettend zijn en worden, zonder exanthematisch te wezen; dat het uitvallen van het haar reeds na het kraambed en andere uitputtende ziekten niets zeldzaams is; dat het afschilferen der opperhuid wel met de zinkingachtige natuur der ziekte in verband kan staan en door de bekende medegevoeligheid der slijmvliezen en der uitwendige bekleedselen verklaarbaar wordt, dat eindelijk de werkzaamste geneeswijze in den *typhus* wel met de natuur van eene zenuwachtige zinkingziekte, doch volstrekt niet met den aard eens huiduitslags overeenkomt; dan zou men, tot er eene betere verklaring mogelijk worde, den *typhus* met meer regt kunnen beschouwen als eene besmettelijke en tot het rotachtige overhellende koorts, welke in hare eerste tijdperken een zinkingachtig en in de latere een onderdrukt zenuwachtig (*torpide-nerveus*) verloop heeft.

§. 46. De behandeling van den besmettelijken *typhus* is over het geheel die der *febris nervosa stupida*; slechts met bijzondere inachtneming der besmettelijke natuur en der zinkingachtige complicatie in de eerste tijdperken der ziekte.

Diensvolgens moet men naauwlettend zorg dragen voor de zuivering der lucht door de bovengenoemde middelen;

en voor de beveiliging van alles, wat den lijder omgeeft; tegen de van hem uitgaande besmetting. Bij de behandeling der ziekte zelve, behoort men in de eerste tijdperken eene matig ontstekingwerende geneeswijze, langs de zweetdrijvende middelen tot zenuwmiddelen opklimmende, aan te wenden, later eene zoodanige behandeling te volgen, als aan den zenuwachtigen of zenuwachtig-rotachtigen toestand geëvenredigd en boven (§. 43.) opgegeven is. Vooral worden de braakmiddelen geroemd, die, onmiddelijk na de vermoedelijke besmetting toegediend, in verband met zuivere lucht en eene opgeruimde gemoedsstemming de gevolgen der besmetting somwijlen verhoedden, of althans de ziekte zeer zacht deden verloopen. Ook bij de werkelijk zich ontwikkelende ziekte, in het begin van het zenuwachtige tijdperk zijn zij onder de opgegevene voorwaarden nog van nut. In het zinkingachtig tijdperk noemt men het *Calomel*, de zacht afvoerende middenzouten, zuurachtige en slijmachtige dranken, aftreksels van *Ipecacuanha* en *Valeriana*; alles zorgvuldig naar de verschillende natuur der gevallen gekozen. In het zenuwachtige tijdperk zijn vooral de *Arnica*, de Campher, *Moschus*, *Aqua Chlori*, *Carbonas Ammoniae*, de *Aethers* aangeprezen; uitwendig krachtige blaartrekkende middelen, wasschingen met azijn, baden, koude wasschingen en koude begietingen. De behandeling der herstelling heeft niets bijzonders.

§. 47. De Oostersche pest, builenpest (*pestis, pestilentia*) is eene besmettelijke ziekte, aan den *typhus* verwant, van tijd tot tijd in het oosten epidemisch heerschende, in *Aegypte* echter sedert de vroegste tijden tot heden toe oorspronkelijk inheemsch, waarbij, onder teekenen van aandoening des hoofds en algemeene zwakte, zich drukking in den hartkuil, walging en galachtig braken, somwijlen ook doorloop vertoonen, doch later vlugtige steken in de kuiten, in de oksels en aan den hals het verschijnen der pestbuilen (*bubones*) aan deze deelen te kennen geven. In plaats daarvan worden er in andere zeldzamere gevallen ook *carbunculi* aan de ledematen en aan den romp waargenomen, welke aanvankelijk slechts zwarte punten zijn met eenen rooden kring omgeven, doch later zeer spoedig in koudvurige gezwellen overgaan, waaronder huid en spieren snel worden vernietigd, ook komen de *carbunculi* wel nevens of op de pestbuilen zelven voor. In andere gevallen wordt er nog buil nog kool gevormd, er verschijnen slechts petechiën, bleinen of bloedstriemen, en deze soort is het, welke het

spoedigste doodelijk wordt. De gunstige scheiding volgt onder een algemeen warm zweet. De lijken behouden nog langen tijd hunne warmte en buigzaamheid, bij een overigens zeer misvormd aanzien. De hersenen zijn week, breiachtig en zamengevallen, de vaten daarin zijn met zwart bloed opgevuld; het hart, vooral de regterzijde, is uitgezet, verslapt en dunner geworden, de vloeistof die het bevat, is wijachtig met rood en wit stremsel. Het slijmvlies van de maag en des twaalfvingerigen darms is met geelachtig slijm bedekt; algemeen of op sommige plaatsen in versterf overgegaan; de lever en de milt dikwijls opgezet, de gal overvloediger en geler dan anders. De watervaatsklieren zijn spekachtig, graauw en rood gevlekt, hunne watervaten en aders verwijd, hunne slagaderen naauwer en ingevallen (C. J. LORINSER, *die Pest des Orients, wie sie entsteht und verhütet wird. Berlin*, 1837. 8o.).

§. 48. FRANC. OCHS, *artis medicae principes de curanda febre typhode. Lips.*, 1830. 8.

G. L. RAU, *über die Erkenntniss und Heilung des Nervenfiebers. Darmst.*, 1829. 8.

E. F. V. POMMER, *Beiträge zur näheren Kenntniss des sporadischen Typhus und einiger ihm verwandten Krankheiten. Tub.*, 1821. 8.

F. J. SCHNEIDER, *über den sporadischen Typhus und das Wechselfieber. Tüb.*, 1826. 8.

J. V. V. HILDENBRAND, *über den ansteckenden Typhus; nebst einigen Winken zur Beschränking und gänzlichen Tilgung der Kriegspest und mehrere Menschenseuchen. Wien*, (1810.) 1815. 8o.

PH. K. HARTMANN, *Theorie des ansteckenden Typhus und seiner Behandlung. Wien*, 1822. 8o.

L. BUZORINI, *der Typhus und dessen Erscheinungen; oder die Typhoseptosen pathogenetisch und therapeutisch erläutert. Stuttg.*, 1836. 8o.

3.) Koortsen van het vatenstelsel.

§. 49. Gelijk men den naam van zenuwkoortsen aan zoodanige geeft, waarin de zenuwaandoening den boventoon heeft, zoo kunnen met alle regt diegenen vaatkoortsen, koortsen van het vatenstelsel genoemd worden, waarin het vatenstelsel met zijnen inhoud voornamelijk aangedaan is, en de naaste oorzaak der

ziekte in zich bevat. Deze omstandigheid vertoont zich in de veranderde menging en beweging des bloeds, die met bepaalde koortsvormen verbonden als eigenaardige ziekte optreedt.

Wij kennen twee tegen elkander overstaande hoofdvormen der vaatkoorts: de een dezer vormen toont een opgelost bloed, dat, der ontbinding nabij, buiten het ligchaam niet stolt, binnen het ligchaam niet tot vorming van vaste deelen geschikt is, algemeene zwakte der bloedvaten, neiging tot passive bloedophoopingen en bloedvloeijingen, tot vernietiging, slooping der organische zelfstandigheid; wij noemen deze de rotkoorts; de andere vorm toont een bovenmatig krachtig gemengd bloed, dat vol leven, buiten het ligchaam snel stollend, binnen hetzelve tot snelle vorming van vaste deelen geneigd is, met verhoogde spankracht der bloedvaten, neiging tot active ophoopingen, bloedvloeijingen en ontstekingen; men noemt deze de ontstekingkoorts.

Gelijk de rotkoorts zich het naast aan de zenuwkoorts en wel aan hare gevaarlijkere vormen aansluit, gelijk in het bijzonder de besmettelijke *typhus* eenen overgang uitmaakt van de zenuwkoorts tot de rotkoorts: even zoo staat de ontstekingkoorts in de naaste betrekking tot de plaatselijke ontstekingen, en daarom stelt de pathologisch- therapeutische beschouwing dezer beide koortsvormen eenen natuurlijken overgang daar van de zenuwkoortsen tot ontstekingen.

a.) Febris putrida.

§. 50. De rotkoorts (*febris putrida; f. putrida simplex: f. septica; f. sepedogenetica; f. haematoseptica; typhus putridus* YOUNG, *typhus muscularis; pyrexia myoica*) is eene aanhoudende of aanhoudend nalatende koorts met opgelosten toestand des bloeds, verslapping der vaste deelen en groot verval der krachten.

Dat de uitdrukking » *rotachtig, rot*" slechts figuurlijk kan zijn, daar er in het levende ligchaam geene rotting plaats vindt, blijkt reeds daaruit, dat de bijzondere hoedanigheid, eigendommelijkheid van het organische leven daarin toch bestaat, om de bewerktuigde ligchamen, tot eene rottende ontbinding zeer geneigd, immer vocht en warmte bevattende, daarvoor te beveiligen, zoolang het werkelijk aanwezig is.

§. 51. De rotkoorts ontwikkelt zich niet zelden uit an-

dere ziekten, terwijl deze een rotachtig karakter aannemen; waar zij oorspronkelijk (*primair*) en zelfstandig te voorschijn treedt, toont zij gewoonlijk het volgende verloop:

Gedurende eenen langeren of korteren tijd wordt zij voorafgegaan door een stompe, drukkende hoofdpijn, vooral in het voorhoofd en achterhoofd, met veranderde, treurige, moedelooze stemming des gemoeds, groote, dagelijks toenemende loomheid der ledematen, rillingen, ligte pijnen in de leden, somwijlen bleeke, vale, blaauwachtige of zwartachtige kleur der huid, sterkriekend nachtelijk zweet, onrustigen, gestoorden slaap zonder verkwikking. De eetlust is gering, de smaak rotachtig, veelal bestaat er walging, tegenzin tegen vleeschspijzen en neiging tot zure dranken; stoelgang en pis hebben eenen hoogst onaangenamen reuk. De koorts zelve begint met koude, rillingen en eene langzamerhand toenemende hitte, welke aan de hand van den waarnemer eene eigenaardige prikkelende, zelfs bijtende gewaarwording mededeelt, die bij langdurige aanraking nog sterker wordt (*calor mordax*). De pols is somtijds aanvankelijk vol, hard en gespannen, meestal echter week, klein, zwak en menigvuldig, tevens zeer veranderlijk, somwijlen geheel gelijk aan den natuurlijken, bij overigens zeer ongunstige omstandigheden. Daarbij nemen de genoemde verschijnselen in hevigheid toe, er worden vliegende pijnen, naar rheumatische zweemende, in verschillende deelen des ligchaams waargenomen, het hoofd wordt bezwaard, bijna bedwelmd, zonder dat er aanmerkelijke hoofdpijn aanwezig is, hardhoorigheid, *sopor*, stille ijlhoofdigheid verdringen meer en meer het vrije bewustzijn. De oogen zijn rood, geelachtig, groenachtig gekleurd, overigens mat, tranend, star, zijwaarts of naar boven verdraaid; het gelaat vertoont veel overeenkomst met dat bij *febris nervosa stupida*, maar heeft iets eigenaardig treurigs, stil daarheen ijlende, als het ware verschrikt. De tong is in hooge mate en zeer donker beslagen, droog, sidderend; de mond, de tanden, de lippen en de neus zijn vuil en morsig; de adem is stinkend en als die van een lijk. De dorst ontbreekt geheel of is zeer hevig en bijna onleschbaar; er bestaat geen eetlust, hoogstens een verlangen naar zure verfrisschende dingen. De stoelgangen zijn menigvuldig, vloeibaar, donker gekleurd en zeer stinkend; de pis is somwijlen geheel natuurlijk bij overigens ongunstige omstandigheden, of is troebel, onderscheidenlijk en veeltijds zeer donker gekleurd, somwijlen met een donker-

rood bezinksel of bloedig, dikwijls dik en zonder eenig bezinksel. De huid is vuil, van eene donkere, dikwijls geelzuchtaardige kleur, droog, of met een kleverig, sterk en onaangenaam riekend zweet bedekt, veeltijds met petechiën, bloedstriemen, of grootere donkere vlekken, hier en daar met witte gierstuitslagsblaasjes bezet, tot doorliggen en versterving geneigd. Daarbij komen de zenuwachtige verschijnselen, zoo als in de *febris nervosa stupida*, luide, rogchelende ademhaling, stemmeloosheid, spruw, *meteorismus*, groote neiging tot versterving der deelen, tot uitputtende ontlastingen en tot passive bloedvloeijingen uit den mond, den neus, den endeldarm, de scheede, de pisbuis, zelfs uit ongeopende plaatsen des ligchaams; het bloed is donker gekleurd, vloeibaar, stolt niet of slechts moeijelijk, wordt ligtelijk met eene graauw-groenachtige, slijmige, weeke, meestal veelkleurige huid overtogen. Vervolgens neiging tot blaasachtige opzwellingen (*emphysemata*), en gezwellen der oor-, oksel- en liesklieren.

Slechts zelden en dan nog in hare ligtere graden, scheidt zich de rotkoorts gunstig. Tegen den 7den, menigvuldiger tegen den 14den dag en zelfs wel later vertoont zich een zweet van eene warme geaardheid met eenen beteren toestand der huid, somwijlen mede eene scheiding door de pis; zeldzamer zijn de stoelgangen kritisch, en in dit geval moeten zij niet menigvuldig maar rijkelijk en eenigzins zamenhangender zijn dan te voren. Somtijds is de opzwelling der oorklier aan eene zijde nuttig voor de ziektescheiding. In al deze gevallen moet de vrijer, krachtiger en voller (nogtans niet menigvuldig en hard) wordende pols, de toestand der huid, het vrijere bewustzijn en de eenigzins toenemende krachten, de gerustere en meer verkwikkende slaap, het zuiver worden der tong en dergelijke verschijnselen het scheidend verloop als zoodanig weldra aanduiden. De overgang in herstelling gaat zeer langzaam voort, bijzonder ten opzigte der krachten en is niet zonder gevaar.

In andere ziekten gaat de rotkoorts over bij gemis van scheiding of bij ongunstige ziekteverplaatsingen. Daartoe behooren de toestanden van tering, beroerte en verlamming; doofheid, zwarte staar, zwakte van gedachte, waterzucht; gebrekkige spijsvertering en voeding; voortdurende neiging tot passive bloedvloeijingen; koudvurige, vuile, etterende zweren, brandbuilen, opzwellingen der klieren enz.

Een doodelijk einde neemt de rotkoorts of door sommi-

ge der bovengenoemde naziekten, of op het toppunt der koorts zelve door het immer meer en meer toenemend verminderen der krachten, door oplossing der organische zelfstandigheid in uitputtende ontlastingen van bloed en andere vochten, of in bederf, door ontsteking en versterving der inwendige deelen (longen, darmkanaal, lever) of der keel en ademhalingswerktuigen in koudvurige keelontstekingen; door uitstortingen van bloed en *serum* in de hersenen en het ruggemerg.

De lijken blijven lang week, buigzaam, warm, uit de openingen vloeijen vochten af, en zij gaan snel in verrotting over. De inwendige deelen vindt men dikwijls met zwart bloed opgevuld, of met donkere vlekken van een bloedig en koudvurig voorkomen bedekt.

§. 52 Onder de v e r w ij d e r d e o o r z a k e n der rotkoorts zijn in de eerste plaats, als eenen aanleg voortbrengende, al die zaken te noemen, welke het ligchaam in het algemeen, doch vooral het vatenstelsel verzwakken, derhalve de bij de zenuwkoortsen reeds opgenoemde verzwakkende invloeden over het geheel genomen; vervolgens diegenen, waardoor in het ligchaam eene te groote neiging tot vloeibaarheid, eene verweeking der vaste deelen wordt veroorzaakt, zoo als het misbruik van loogzouten, zwavel, kwik- en spiesglasbereidingen, verdoovende middelen; voorts zoodanigen, die tot bederf des bloeds en andere vochten onmiddelijk aanleiding geven, bedorvenheden der lucht door rottende dierlijke en plantaardige zelfstandigheden ontstaan, alsmede in beslotene, niet behoorlijk rein gehoudene plaatsen, als gevangenissen, hospitalen, schepen; slecht voedsel, als vleesch van rottende of zieke dieren afkomstig, aanhoudend gebruik vooral van gezouten vleesch, volstrekt gemis van plantaardig voedsel, scorbutische gesteldheid in het algemeen; endemische, epidemische oorzaken, vochtig en warm weder, lage stand van den barometer; koudvurige wonden en zweren, die eenen vuilen etter afscheiden; gastrische, galachtige ziekten, zenuwkoortsen, zelfs verkeerd behandelde hevige ontstekingen en ontstekingkoortsen. Als g e l e g e n h e i d s o o r z a k e n zijn meestal de reeds opgenoemde omstandigheden zelven aan te merken; terwijl de aanleg toeneemt of meerdere der vermelde oorzaken zamenwerken; het meest wordt de naaste aanleiding veroorzaakt door eene bijzonder hevig werkende uitputting, gemoedsbeweging, eenen misslag in den leefregel, of epidemischen of endemischen invloed, wanneer deze daaraan nog niet gewoon zijnde menschen hevig treft. In andere ge-

vallen echter bestaat de aanleidende oorzaak in eene besmetting, die van eenen zieke op eenen gezonde wordt overgedragen, welke daarvoor vatbaar is of door de bovengemelde invloeden reeds voorbereid is geworden.

§. 53. De voorzegging der rotkoorts is veel ongunstiger dan die van andere koortsen, zelfs van de zenuwkoorts. Op werkzaamheid der natuur is over het geheel weinig te rekenen, en deze vertoont zich welligt minder in de tot stand komende scheidingen, dan in de verijdelde en ongelukkig afloopende, als ook in de begeerte naar zure en hartsterkende middelen.

In de eerste plaats rigt zich de voorzegging naar den bijzonderen aard der epidemie en endemische gesteldheid, van daar naar het verloop en den uitgang der tegelijk voorkomende ziektegevallen. Vervolgens naar de natuur der oorzaken, of deze namelijk verwijderd kunnen worden of niet, en of hunne invloed alreeds heeft plaats gehad, doch echter nog blijft voortgaan, zoodat aan het verwijderen daarvan in het geheel niet kan gedacht worden.

De persoonlijke gesteldheid (*individualiteit*) van den lijder wijzigt de voorzegging hier op dezelfde wijze, als bij de zenuwkoorts: hoe meer de lijder reeds verzwakt is, hoe meer hij door uitspattingen, gebrek, voorafgegane of nog bestaande ziekten reeds ontzenuwd en uitgeput is, des te ongunstiger zal, bij overigens gelijke omstandigheden, de voorzegging uitvallen; zeer jonge en hoog bejaarde personen zullen daarbij in grooter gevaar verkeeren, dan die van middelbaren leeftijd, ofschoon tevens bij deze de passive ophoopingen en ontstekingen van sommige gewigtige organen de voorzegging wederom op eene andere wijze ongunstig doen worden. Zwangeren en kraamvrouwen verkeeren vooral in groot gevaar.

Gevaarlijke verschijnselen der rotkoorts zijn namelijk eene zeer groote, reeds zeer vroeg plaats grijpende of zeer snel toenemende zwakte, gebrek aan medewerking bij den zieke, neêrzakken naar het benedeneinde des beds, hevige bedwelming des hoofds, voortdurende slaapzucht, zich angstig heen en weder werpen, grijpen naar sommige deelen der borst en van den buik, vlokkenlezen; zeer moeijelijke, rogchelende ademhaling, drooge hoest, groote, wankleurige vlekken der huid, bloedvloeijingen uit de pisbuis, bloedspuwing, hardnekkige buikloop, spruw, een duidelijk merkbare onaangename reuk rondom den zieke, in weerwil van alle reinheid, ontlasting van den stoelgang en der pis zonder bewustzijn, koudvurige keelontstekingen en het snel

in versterf overgaan van de plaatsen der huid, waarop blaartrekkende middelen zijn aangewend enz.

§. 54. De behandeling der rotkoorts hangt in het bijzonder daarvan af, of de toestand eenvoudig of zamengesteld is, en hiernaar behooren de volgende regelen meer of minder gewijzigd opgevolgd te worden.

I. Vóór alles is het noodig de welligt nog bestaande en voortdurend werkende oorzaken der rotkoorts weg te ruimen; dit beveelt derhalve de verwijdering van den zieke uit de lucht met rottende, miasmatische of andere besmettende uitwasemingen vervuld, geneeskundige behandeling der koudvurige of etterende plaatsen des ligchaams door bederfwerende middelen of onmiddelijke verwijdering. De warmtegraad der ziekenkamer moet meer koel dan heet zijn, de lucht in dezelve moet zeer zuiver worden gehouden, door het ijlings wegruimen van alle uitwerpselen, verbandstukken, het verwisselde linnen, door het weren van een onnoodig getal menschen in dezelve, door het regelmatig herhaald ververschen der lucht, door het besprengen met azijn, berookingen met heeten azijn of met Vlierbessen, door het plaatsen van groene takken, door berookingen van Salpeterzuur of *Chloricum*. Het lijf en bedlinnen van den zieke moet dikwijls verwisseld en kan ook met Barnsteen doorrookt worden. Het gemoed moet door gepaste toespraak zoo veel mogelijk opgebeurd en gerustgesteld worden, weshalve het gezelschap van den lijder, zoo mogelijk, immer zoodanig moet zijn, als door hem gaarne gewild en tot het voorgestelde doel gepast is. De lijder moet tegen alle gemoedsbewegingen gevrijwaard en het ligchaam mede niet zonder noodzakelijkheid tot inspanning der spierkrachten worden aangezet, dewijl in de rotkoorts de spieren voornamelijk aan verzwakking lijden.

De spijs moet plantaardig wezen, ook heeft de lijder meestal eenen tegenzin in dierlijk voedsel. Soepen van sago, *Saleb*, rijst, gerst, met citroensap of een weinig wijn en eenige specerij, vooral muskaatnoot, versch, gekookt ooft, bijzonder appelen met wijn, zijn de doelmatigste geregten en zijn met eenige beschuit wel immer genoegzaam, zoodat men de vleeschsoepen missen kan. Moet evenwel de leefregel meer voedend zijn, dan schijnen eijerdojers met suiker en wijn altoos nog gepaster. De drank moet zuurachtig en verfrisschend zijn: afkooksel van brood met citroensap of wijn, gerstewater, afkooksel van hertshoorn, water met moerbeziënsap, bij welke allen men *Oxymel*, citroensap, Wijnsteenzuur of mede HALLERS *zure Elixir* voegen kan.

Men rigt zich met de spijs en den drank het liefst naar het verlangen van den lijder, en zorgt slechts daarvoor, dat daaruit noch een bijzonder bezwaar voor de maag, noch mede, hetgeen zeer gewigtig is, buikloop ontstaat:

II. Van de voornamelijk voorkomende verschijnselen moeten *meteorismus*, doorliggen, spruw, pisopstopping, overmatig zweet op gelijke wijze worden behandeld als bij de zenuwkoorts (§. 39); bijzondere opmerking bij de rotkoorts verdienen nog

B l o e d v l o e i j i n g e n. Zij zijn altijd van eenen passiven aard, en moeten daarom door zamentrekkende middelen, zuren, Aluin, en tevens door eene gepaste ligging des ligchaams worden gestild. Bloedvloeijingen uit den neus vereischen hooge ligging met het hoofd, opsnuiven van azijn of eene oplossing van Aluin in den neus, proppen of tampons met azijn doortrokken of met poeder van Aluin bestrooid, koude wasschingen van het hoofd en het aangezigt. Bloedvloeijingen uit de mondholte bestrijdt men door mondspoelingen uit aftreksels van *Salvia* met *Catechu* of Aluin; tegen bloedvloeijingen uit den endeldarm dienen koude wasschingen, koude en zamentrekkende klisteren. Bloedvloeijingen uit den pisweg zijn reeds daarom een zeer gevaarlijk verschijnsel, dewijl men hier met de genoemde middelen voorzigtiger moet zijn; verhoogde ligging van het bekken, koude omslagen op de blaasstreek, inspuitingen van een afkooksel van den Kinabast en dergelijke vinden alsdan aanwending.

B u i k l o o p vordert het inwendig gebruik der *Radix Columbo* en *Cortex Sumarubae*, van goeden rooden wijn, *Cathechu*, Campechehout in extract; Aluin en *Opium* moeten daarentegen met groote voorzigtigheid aangewend worden. Buitendien komen slijmige, zamentrekkende klisteren met *Opium* in aanmerking.

III. Daarenboven moet men vooral daarop letten, of de rotkoorts met eenen geprikkelden toestand van het vatenstelsel verbonden is of niet; in het eerste geval is de bovengemelde geneeswijze met eene matig ontstekingwerende behandeling (plantenzuren enz.) te verbinden, waarbij nogtans bloedontlastingen, Salpeter, verzwakkende afvoerende middelen behooren vermeden te worden. Is deze erethistische, meestal niet langdurende toestand reeds voorbij, of in het geheel niet aanwezig, dan ga men terstond tot de vervulling der hoofdaanwijzing over, die hier ten doel heeft de menging des bloeds en de organischs zelfstandigheid te verbeteren, de spankracht van het vatenstelsel en

de krachten in het algemeen te herstellen, en de mogelijke scheidingen te bevorderen en te leiden.

Tot de gewigtigste middelen bij den eigenlijk rotachtigen toestand behooren de delfstoffelijke zuren, de Kinabast, de Campher, daar integendeel de *Ammonia*bereidingen, de *Moschus* en het *Opium* veel minder bruikbaar zijn, ja den toestand dikwijls ongunstiger maken.

De delfstoffelijke zuren zijn vermogende middelen voor het stelsel des bloeds, zij verbeteren de bloedmenging en werken, vooral in vereeniging met aromatische middelen, versterkend, herstellend op de spankracht der vaten. Men kiest gaarne het Zwavelzuur in den vorm van het *Elixir acid. Halleri* en het *Elix. Mynsichtii*, of het verdunde Zwavelzuur of Zoutzuur met eenig *Aether*. Men geeft beide zuren naar den eisch der omstandigheden met slijmige dranken, met syropen, met aftreksels van *Valeriana*, *Serpentaria*, *Calamus*, *Angelica* enz.; of men voege ze in behoorlijke hoeveelheid bij aftreksels van Pepermunt, *Salvia*, Chamomillen enz.

De Aluin, eene werking uitoefenende als de minerale zuren, doch niet zoo wel voor het organismus geschikt zijnde, wordt zeldzamer inwendig toegediend en dan nog bij voorkeur bij neiging tot atonische bloedvloeijingen. Men geeft het tot eenige greinen in den vorm van poeder of in eene eenvoudige oplossing met bijvoeging eener syroop.

De Kinabast, minder onmiddelijk op de menging des bloeds, maar des te vermogender en meer balsamisch op de bloedvaten zelven en op de spankracht der vaste deelen werkende, is voornamelijk nuttig bij eenen kleinen, weeken pols, groote zwakte en voor het overige zuiver rotachtigen toestand; voorzigtiglijk moet hij aangewend worden bij hevige ijlhoofdigheid, geelachtige oogen, asthmatische toevallen, *meteorismus* en opzetting (*turgescentia*) van onzuiverheden; geheel en al is deszelfs gebruik af te raden bij complicatiën met *phrenitis* en *pneumonia*. Men verbindt de Kinabast met *Rheum*, *Cremor Tartari*, Tamarinden, waar ontlasting gevorderd wordt; met *Calamus*, *Caryophyllata*, *Cascarilla*, wanneer hij moeijelijk wordt geassimileerd; met *Myrrha*, *Catechu*, *Tormentilla*, ja zelfs met *Opium*, wanneer hij buikloop veroorzaakt. Overigens reikt men dezen het liefst in aftreksel, afkooksel en extract, minder in den vorm van poeder, daar dit door de lijders bezwaarlijk verdragen wordt; ook tracht men den zieke den Kinabast in eene rijkelijke hoeveelheid toe

te dienen; gangreneuse plaatsen vorderen deszelfs uitwendig gebruik. Hij kan ook benevens de delfstoffelijke zuren en de reeds genoemde zenuwmiddelen gegeven worden.

De Campher voldoet onder alle zenuwmiddelen in de rotkoorts het best; men gebruikt dien in dezelfde omstandigheden als den Kinabast, namelijk des te meer, naar mate de pols kleiner, weeker, zwakker, menigvuldiger is, hoe meer de krachten zijn gezonken, hoe stiller de ijlhoofdigheid, hoe kleveriger, slapper en weeker de huid zich voordoet. Harde pols en phrenitische toestand zijn eene tegenaanwijzing voor haar gebruik; ook moet zij met behoedzaamheid (*gr.* i—iij) in den vorm van poeder of in olieachtige mengsels worden toegediend.

De wijn, vooral Hongaarsche, Bourgonje- of een krachtige Rijnwijn, sluit zich aan de Campher aan; men geve dien onder gelijke omstandigheden als genen, en neemt daarbij vooral het menigmaal plaats vindende verlangen van den zieke in acht. Hij wordt zuiver of met water vermengd lepelsgewijze toegediend.

Het bijvoegen van *Aether* en van geestrijke middelen (vooral van *Spir. Nitri dulcis*) bij de geneesmiddelen, het gebruik van *Calamus*, *Angelica*, *Serpentaria* heeft plaats onder dezelfde omstandigheden als het gebruik van de Campher en den wijn; zoo ook is het met de aanwending van het Chloorwater.

Bij aanhoudende stille ijlhoofdigheid, *sopor*, groote zwakte en ongevoeligheid van den lijder, zeer beslagene tong, wanneer nogtans de pols en de pis natuurlijk blijven, bij vermoedelijk in den onderbuik verborgen liggende ziekteoorzaken en gemis van scheidingen dienen vooral sterke aftreksels der *Flores Arnicae* met doelmatige ondersteuningsmiddelen. In ontstekingachtige toestanden zijn zij tegenaangewezen.

Wanneer de organische zelfstandigheid niet zoo aanmerkelijk heeft geleden, wanneer de neiging tot bloedvloeijingen en vlekken op de huid niet zoo aanmerkelijk is, en daarentegen de zenuwachtige verschijnselen de overhand hebben, wanneer bij eenen kleinen, harden pols en waterheldere, bleeke pis, zich vertrekking des gelaats, peeshuppeling, aanhoudende ijlhoofdigheid en verdooving voordoen, bewijst de *Moschus* meerdere dienst, dan de Campher, of kan daarmede gelijktijdig worden gegeven.

Zeer belangrijk zijn de reeds bij de zenuwkoortsen vermelde azijnwasschingen, waartoe men hier mede wel den aromatischen azijn, of gewonen met eene geringe bijvoeging

van *Spiritus Serpilli* of *Anthos* gebruiken kan en des te meer laat herhalen, hoe fletscher en slapper de toestand der huid is, en hoe grootere neiging er bestaat tot aandrang naar het hoofd en de borst. Ook kunnen wasschingen met wijn onder zekere omstandigheden de plaats van die met azijn vervangen.

Eenvoudige laauwe waterbaden met zeep zijn zeer heilzaam bij galachtige complicatie, bij drooge en gespannene, of zeer fletsche met gedeeltelijk en kleverig zweet bedekte huid, koude ledematen, benaauwdheid, opzwelling der maagstreek; vooral nuttig zijn zij in de eerste tijdperken der ziekte. Aromatische baden van *Rad. Calami*, *Flor. Chamom. coct.* of zamentrekkende van Eiken-, Wilgenbast en derg. zijn insgelijks aanbevolen geworden; de gevallen, waarin zij te pas kunnen komen, worden uit het tot nog toe vermelde ligtelijk opgemaakt. Over het algemeen is het voor alle baden, in zulke belangrijke ziekten aan te wenden, van belang, dat de arts zelf daarbij tegenwoordig zij, om den lijder waar te nemen en daarnaar het noodige te bezorgen. Hetzelfde geldt van de koude wasschingen en begietingen, die onder gelijke omstandigheden als bij de zenuwkoorts gebruikt worden, doch hier nog belangrijker zijn, dan daar, dewijl zij evenzeer tot zuivering en opwekking der huid dienen, als algemeen versterkend en opwekkend werken; voornamelijk zijn mede de koude wasschingen van het hoofd van groot nut.

De blaartrekkende middelen zijn ook zeer nuttig en dikwijls onontbeerlijk, maar zij behooren met nog meer behoedzaamheid dan bij de zenuwkoorts aangewend te worden, daar de plaatsen, waarop men ze legt, ligtelijk in versterving overgaan. Men kan dit, zelfs bij groote neiging daartoe, dikwijls daardoor vermijden, wanneer men de mosterdpappen slechts eene geringe roodheid laat bewerken, dezelve dan wegneemt en de plaatsen met scherpere wijnazijn of *Tinct. Cantharid.* inwrijft.

De plaatsen in versterf overgegaan worden met afkooksel van Kinabast, oplossing van *Extr. Myrrhae*, rooden wijn, houtazijn, oplossing van Chloorkalk en derg. behandeld. Tot het uitspoelen des monds strekt *Salvia*, Kina, Myrrhe en derg. in geschikte vormen.

De a a n v a n k e l i j k e h e r s t e l l i n g komt overeen met die bij de hoogere graden der *febris nervosa*, vordert het gebruik van den Kinabast, het Yzer, maagversterkende middelen, eenen langzamerhand meer en meer krachtigen eetregel, opmerkzame verzorging van den lijder naar lig-

chaam en ziel, en eene doelmatige behandeling der naziekten.

§. 55. A. F. HECKER, *über die Natur und Heilart der Faulfieber. Berlin*, 1809. 8°

J. N. PEZOLD, *Kurze Abhandlung von faulen Fiebern. Leipz.*, 1773. 8°.

K. J. KILIAN, *das Faul- und Nervenfieber. Eine klinische Darstellung. Bamb.*, 1809. 8°.

b.) Febris inflammatoria.

§. 56. De ontstekingkoorts (*febris inflammatoria*, *f. angiotenica* PINEL; *Cauma* YOUNG) is eene aanhoudende of aanhoudend- nalatende koorts met verhoogde werkzaamheid der vaten, algemeene gespannenheid (*strictur*), phlogistischen toestand des bloeds en groote neiging tot active bloedophoopingen, bloedvloeijingen en ontstekingen. Zij draagt den naam van ontstekingkoorts, omdat zij bestendig de ontstekingen vergezeld, zoodra deze in het algemeen slechts tot zulk eenen aanmerkelijken graad zijn gestegen, dat het geheele organismus daarin deel neemt. Omgekeerd nogtans is de ontsteking geenszins immer de begeleidster der ontstekingkoorts, deze is dikwijls aanwezig zonder ontsteking, doch vertoont zich alsdan in eenen minderen graad. Men heeft diensvolgens ook wel een wezenlijk verschil in deze trapsgewijze verscheidenheid willen zoeken en daarnaar deze koorts onderscheiden in:

1.) Ontstekingkoorts zonder plaatselijke ontsteking, zijnde een mindere, lagere graad van de ontstekingkoorts, eene prikkelkoorts (*febris irritativa*, *f. erethistica*, *synochus imputris*), zoo als zij de heete uitslagziekten, de zinking, het *rheumatismus* en dergelijke toestanden gewoonlijk vergezelt.

2.) Ontstekingkoorts met plaatselijke ontsteking, een hevigere, hoogere graad der ontstekingkoorts, sthenische vaatkoorts (*febris sthenica*, *f. hypersthenica*, *f. phlegmonosa*, *synocha vera*, *synochus putris*), waarbij de phlogistischen toestand des bloeds zich niet slechts door zijne snelle stolbaarheid, maar ook door zijne spekhuid te kennen geeft. Zoodanig bloed noemden de Ouden *sanguis putris*, en diensvolgens is de *synochus putris* bij hen geenszins eene rotkoorts, maar de hoogere graad der ontstekingkoorts.

Bedenkt men, dat beide graden hetzelfde karakter bezitten en eene volkomen gelijke, slechts naar den graad ver-

schillende behandeling vereischen, dat zich tusschen beide graden nog een aantal verschillende trappen van hevigheid bevinden, die de practische geneesheer even zoo zorgvuldig onderscheiden en therapeutisch in acht nemen moet, als de beide genoemden, dan schijnt het doelmatiger te zijn, deze beide graden onder den gemeenschappelijken naam van ontstekingkoorts te vereenigen en hier slechts over het algemeen daarop opmerkzaam te maken, dat zij naar verschil der aandoening in zeer onderscheidenen graad pleegt voor te komen.

§. 57. De ontstekingkoorts begint met eene matige koude, die, merkbaarder en heviger dan bij de zenuwkoortsen, minder dan bij de tusschenpoozende koorts, door eene brandende hitte (*calor ardens*) gevolgd wordt, welke door den lijder zoowel als door den geneesheer wordt waargenomen, en aan de hand van dezen eene niet onaangename, niet bijtende, maar eenvoudiglijk verwarmende gewaarwording mededeelt, en in de eerste oogenblikken bij de aanraking het meeste merkbaar, langzamerhand schijnt af te nemen. Deze warmte staat met de verhoogde werkzaamheid des vatenstelsels, door den pols aangeduid, in eene juiste verhouding en neemt met de verheffing toe. Daarbij vertoont zich eene sterkere levensspanning (*turgor vitalis*), het aangezigt is rood, de oogen zijn levendig, vonkelend, somwijlen pijnlijk; er ontstaat ook wel hoofdpijn; de huid is gespannen, droog, nergens week of ingevallen. De lippen, de mond en neusholte zijn droog, de afscheiding van het speeksel is gering, de dorst hevig, de tong wit beslagen en aan de randen vochtig, de eetlust ontbreekt, de stoelgang is traag, de ontlaste stoffen hard en spaarzaam; de pis is helder, hoogrood en wordt slechts in geringe hoeveelheid, somtijds zelfs met pijn ontlast. De pols is matig menigvuldig, vol, groot, sterk, somtijds onderdrukt, schijnbaar week en klein. De koortsverheffingen verschijnen des avonds dikwijls zonder aanmerkelijke koude, daarbij nemen de genoemde verschijnselen in hevigheid toe, dikwijls onder bijkomende hoofdpijn, ligte trekkingen en erethistische ijlhoofdigheid. De slaap is onrustig, wordt door opspringen en droomen gestoord. Eene afzonderlijke verheffing vertoont bij haar nalaten weinig kritische verschijnselen, doch des te duidelijker komen de scheidingen in het kritische tijdperk der ziekte zelf te voorschijn. De bovengeschetste toestand van gespannenheid, droogheid der vaste deelen en van onderdrukking der gezamenlijke afscheidingen en ontlastingen, waaraan men den naam van ontstekingachtige

spanning (*strictur*) kan geven, wordt, nadat hij binnen langeren of korteren tijd zijne hoogte bereikt heeft, door zekeren graad van ontspanning vervangen, die plaats moet vinden, ten einde de scheidingen tot stand komen. De dorst vermindert eenigzins, de mondholte wordt vochtiger, de huid weeker, losser, minder brandend en met een warm, algemeen, verligtend zweet bedekt; de pols verliest langzamerhand zijne hardheid, wordt minder snel in den aanslag en vermindert in menigvuldigheid; de stoelgang heeft meermalen plaats en is weeker, de pis neemt in hoeveelheid toe, is bleeker en vertoont weldra de eigenaardige kritische verschijnselen van wolkje en bezinksel (verg. §. 6.). Bloedvloeijingen, vooral uit den neus, den endeldarm, de scheede en de longen, doen zich somwijlen daarbij als bijzondere scheidingen op; het bloed, uit de ader gelaten, vertoont zijnen phlogistischen toestand, namelijk eene groote geneigdheid, om spoedig zich in *cruor* en *serum* te scheiden en eene spekhuid (*crusta inflammatoria*) op zijne oppervlakte te vormen. Over het laatste verschijnsel, dat vooral bij plaatselijke ontstekingen voorkomt en niet alle graden der ontstekingkoorts, maar slechts den hoogeren vergezelt, zal uitvoeriger bij de plaatselijke ontstekingen gesproken worden. Met het regelmatig verschijnen der scheidingen, die wel in een bepaald tijdperk der ziekte, maar binnen hetzelve niet immer in eens voorkomen, is de ziekte zelve geëindigd en gaat in het tijdperk der herstelling over.

De duur dezer koorts is verschillend, van 24 uren, wanneer zij éé n d a a g s c h e k o o r t s (*febris diaria*, *f. ephemera*) genoemd wordt, tot drie, zeven, en veertien dagen; die langer aanhouden gaan ligtelijk over in uitterende koortsen.

§. 58. Somtijds gaat de ontstekingkoorts in andere ziekten over en wordt door hare scheidingen niet of slechts onvolkomen gescheiden. Aldus ontstaan er bloedophoopingen, bloedvloeijingen, plaatselijke ontstekingen, gastrische toestanden, of het koortskarakter verandert in het zenuwachtige, rotachtige, uitterende, zeldzamer in dat der tusschenpoozende koorts:

Op zich zelve is haar uitgang zelden doodelijk en dan slechts onder bijzonder ongunstige omstandigheden, door verzuimde of verkeerde behandeling, door hevigheid van den ontstekingstoestand, door ongunstigen afloop der plaatselijke ontstekingen, door gestoorde scheidingen en gevaarlijke naziekten.

§. 59. De ontstekingkoorts is óf e e n v o u d i g, zonder

plaatselijk lijden en zonder gelijktijdig aanwezen van een ander koortskarakter (gelijk b. v. die koortsachtige bewegingen, waardoor zich bij overigens gezonde personen het gestoorde evenwigt na hevige gemoedsaandoeningen, inspanningen der spieren, verhitting, verkoeling en derg. meer wederom herstelt), óf zij is zamengesteld: het meest vereenigd met plaatselijke ontstekingen, gastrische, galachtige toestanden, heete uitslagziekten enz. of met de tusschenpoozende koorts, zenuwachtige en rotachtige toestanden. De verhouding der koorts tot de begeleidende aandoening is verschillend; óf zoodanige ziekte heeft zich gedurende het verloop der koorts eerst ontwikkeld, óf zij was reeds vroeger dan de ontstekingkoorts aanwezig, óf zelfs de oorzaak dezer laatste, zoodat zij hiernaar dan eens oorspronkelijk, *primair*, dan eens afgeleid, *secundair* is.

§. 60. De verwijderde oorzaken der ontstekingkoorts komen grootendeels met die der ontsteking zelve overeen. Aanleiding daartoe geeft de jeugdige en mannelijke leeftijd, het bloedrijke of galachtige temperament, slagaderlijke constitutie, volbloedigheid en een wel en rijkelijk gevoed en krachtig ligchaam. Strenge koude of zeer groote hitte, aanhoudende hooge barometerstand, aanhoudende noorden- en oostenwinden, epidemische en endemische invloeden brengen deels denzelfden aanleg voort, deels werken zij onder andere omstandigheden en bij bestaanden aanleg als gelegenheidsoorzaken. Tot de laatsten behooren in het bijzonder nog onderscheidene overprikkelingen van ligchaam en geest, misslagen in den leefregel, verkoelingen, onderdrukking van gewone bloedvloeijingen en ontlastingen, ziekteverplaatsingen en verschillende ziektestanden.

§. 61. De voorzegging der ontstekingkoorts is veel gunstiger dan die der rotkoorts of zenuwkoorts; het ontstekingachtig koortskarakter is het goedaardigste van allen en wordt slechts somwijlen gevaarlijk door eenen ongewonen hoogen graad van hevigheid, door al te langen duur en neiging om in eene uitterende koorts over te gaan, door bloedophoopingen en bloedvloeijingen, welke gedurende haar verloop ontstaan.

Het wegblijven der scheidingen op hunnen bestemden tijd, de voortdurende, welligt zelfs toenemende menigvuldigheid van den pols, het zinken der krachten, bij deze koorts anders ongewoon, zenuwachtige verschijnselen van verschillenden aard doen eenen minder goeden uitgang verwachten.

Wordt de koorts door eene plaatselijke ontsteking of eene andere ziekte vergezeld, dan hangt de voorzegging voornamelijk van deze af. Hevige ontstekingkoortsen, waarbij men in het geheel geene plaatselijke ontsteking, geenen huiduitslag enz. waarneemt, zijn zeldzaam en meestal zeer ongunstig in de voorzegging, daar zij eene verborgene, nog niet behoorlijk bekende ziekte van belangrijke deelen aanduiden.

§. 62. De behandeling der ontstekingkoorts bestaat bij haren geringeren graad, zonder plaatselijke ontsteking, alleenlijk in het wegruimen der prikkelende invloeden en het beperken van den leefregel; bij rust des ligchaams en der ziel en bij behoorlijk afwachten der koortsscheidingen gaan zoodanige koortsen van zelven in genezing over, daar zij dikwijls niets anders zijn als pogingen der natuur, om zekere stoornissen in het ligchaam weder te herstellen.

Ontstekingachtige koortsen van verschillenden graad, welke ontstekingen vergezellen, vorderen geene andere behandeling, dan diegene, welke de bestaande ontsteking zelve vereischt, en die in de afdeeling over de bijzondere ontstekingen zal worden opgegeven. Over de mindere graden der ontstekingkoorts, welke de zinkingen, het *rheumatismus*, de uitslagziekten enz. begeleidt, zal onder deze ziekten zelven worden gehandeld.

Ontstekingkoortsen van eenen meer aanmerkelijken graad zonder plaatselijke ontsteking vorderen eene zeer zorgvuldige navorsching naar de misschien aanwezige hoofdziekte of complicatie, bovendien dezelfde behandeling, welke in de inleiding tot de leer der ontstekingen uitvoerig zal worden aangetoond: verwijdering der schadelijke en bijzonder van alle prikkelende invloeden, eenen spaarzamen, onthoudenden eetregel, rijkelijken, verdunnenden, verkoelenden drank en de aanwending der ontstekingwerende en verzachtende geneeswijze, zorgvuldig met den graad der koorts overeenkomende, met inachtneming der koortsscheidingen door zweet en pis. Eene bijzondere behandeling der ontstekingkoorts is derhalve ter dezer plaatse overbodig.

§. 63. C. G. HOPF, *theoriae de principio febres inflammatorias gignente rudimenta.* *Tub.*, 1794. 4°.

A. F. LÜDERS, *über das intermittirende Wundfieber; seine Symptome, Ursachen und Behandlung. Hamb.*, 1831. 8°.

J. C. REIL (*resp.* J. RAMBACH), *de febre inflammatoria simplici. Hal.*, 1794. 8°.

B. HOFRICHTER, *Versuch über das Entzündungsfieber und die Entzündung. Bresl.*, 1806. 8°.